

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ
ԳԱԼՈՒՄՏ ԿԻՒԼ ՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑ

Ե Ր Կ Ե Ր

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Ե

ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2012

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Ա 205

Հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. Հովհաննիսյանը

Աղոմց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր: Հիմն հատորով / Ն. Աղոմց; Գալուստ Կիլիկիեան հիմնարկ.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2012. Հ. Ե.- Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ / Խմբ.՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան: Թարգմ.՝ Ա. Շահումյան, Օ. Վարդազարյան, Վ. Պողոսյան.- 664 էջ + 2 ներդիր. (Հայկական մատենաշար):

Նիկողայոս Աղոմցի երկերի հիմնգերքը հատորն ընդգրկում է ականավոր հայագետի բյուզանդագիտական ուսումնասիրությունները, որոնց մեծ մասը մախսապես լույս է տեսել ֆրանսալեզու գիտական պարբերականներում և զետեղվել 1965 թ. Լիսաբոնում ֆրանսերենով հրատարակված «Հայ-բյուզանդական նոթեր» ("Études Arméno-Byzantines") ժողովածուում:

Հասցեագրվում է հայագետներին, բյուզանդագետներին և ընթերցող հանրությանը:

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1534-8

© Հովհաննիսյան Պ. Հ., 2012

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խնդրագրական համձնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ.
Մաղոյան Ա. Գ.
Սիմոնյան Ա. Հ.
Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Թարգմանիչներ

Ա. Բ. Շահումյան
Օ. Ս. Վարդազարյան
Վ. Ա. Պողոսյան

**«ԴԻՉԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍ» ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ**

Ավելի քան կես դար է անցել, ինչ երկու գիտնականներ՝ Կ. Մաթասն ու Է. Լեգրանը հայտնաբերել և հրատարակել են բյուզանդական միջնադարի շատ արժեքավոր մի հուշարձան՝ «Դիգենիս Ակրիտասի սխրանքները» հռչակավոր պոեմը (1):

Այդչափ ինքնատիպ ստեղծագործության ի հայտ գալը մեծ ոգևորություն առաջացրեց գիտնականների շրջանում, իսկ դա վկայում է այդ պոեմի կարևորության մասին: Բավական է միայն հիշել այն գնահատականը, որ տալիս է հայտնի բյուզանդագետ Կ. Կրումբախերը, համեմատելով [պոեմը] «միջնադարի սխուլաստիկ գրականության [մյուս ամփից] մեր կողմը փչող թարմ զեփյուտի» հետ¹:

Սույն հուշարձանի հրատարակությունն առիթ դարձավ մինչ այդ հայտնի մի քանի նույն ժանրին պատկանող և հատակտոր առասպելների վերանայմանը: Դա նպաստեց նաև պատմական դյուցազներգությանը վերաբերող նոր նյութերի հայտնաբերմանը: Եվ իսկապես, ի հայտ եկավ նույն դյուցազներգության երկրորդ տարբերակը, քիչ անց՝ երրորդը, հետո՝ չորրորդը² (2):

Հավաքված նյութերը վկայում են Բյուզանդական կայսրությունում գոյություն ունեցող պատմական դյուցազներգության մասին: Եվ միևնույն ժամանակ «Դիգենիս Ակրիտաս»-ը ներկայացավ այլ լույսի ներքո, քան այն ներկայացրել էին պոեմի հրատարակիչները (3):

Ի դեպ, առանց նոր տվյալների էլ լրջմիտ քննական ուսումնասիրությունը ցույց կտար, որ «Դիգենիս» պոեմը ամբողջական գործ չէ, այլ բաղկացած է բազմաթիվ հատվածներից: Այն անձնավորությունը, որը դրան տվել է ներկայիս գրական ձևը, նպատակ է ունեցել ձուլել տարբեր պատմություններ և դրանք դարձնել միատարր շարադրանք՝ ընտրված մի հերոսի շուրջ, այսպիսով նրան վերագրելով այն ամենը, ինչ ժողովրդական դյուցազներգության շրջանակներում վերաբերում է տարբեր գործող անձանց:

¹ Geschichte der Byzantinische Litteratur, S. 830.

² Spiridon Lambros, Collection de romans grecs en langue vulgaire, Paris 1880; Em. Legrand, Les exploits de Basile Digénis Akritas d'après le manuscrit de Grotta-Ferrata, Paris 1892; A. Miliarakis, Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτας, ἐποποιία βυζαντινῆ, Athènes, 1881.

Չմայած իր գրական ճարտարությանը, Դիգենիսի ներկայիս շարադրանքի անամուն հեղինակը չի կարողացել մինչև վերջ հասցնել իր ջանքերը՝ օգտագործած աղբյուրների հակասական տվյալները համաձայնեցնելու գործում:

Ուշադիր ընթերցողն առանց դժվարության կնկատի, որ սիրված հերոս Անդրոնիկոս Դուկասին փառաբանող ժողովրդական ստեղծագործության գոհարները շարված են արհեստական հենքի վրա: Մինչդեռ ոչ մի պատճառ չկա Դիգենիսին Անդրոնիկոս Դուկասի անձի հետ նույնացնելու համար:

Դիգենիսի ի հայտ գալուց հետո ռուս գիտնական Գ. Դեստունիսը փորձեց ուրվագծել այն շարքերը կամ խմբերը, որոնցից անցյալում կազմված է եղել հերոսական պատմությունների ամբողջությունը¹: Այդ խմբավորումների հետքերը նշմարվում են նույնիսկ Դիգենիսի տարբերակներում: Հարցի նման ընկալումը չէր խանգարի մահ մեր պոեմի հրատարակիչներին:

Սակայն, նրանք գերադասել են ընդունել պոեմի հեղինակի՝ միջնադարյան գիտնականի, տեսակետը, որը մշակել ու շարադրել է ժամանակի տարածված առասպելներն իր գիտական ճաշակի և պատմական իրազեկության համեմատ:

Այն պահից, երբ նրանք ընդունեցին պոեմի հիմնական միտումը՝ մի որոշակի հերոսի փառաբանումը, նրանց այլ բան չմնաց քան պատմության ասպարեզում անհրաժեշտ հետազոտություններ կատարել՝ նախապես ընդունված այդ միտումը հիմնավորելու համար:

Ծավալուն նախաբանում Կ. Սաթասն ու Է. Լեգրանը անդրադարձել են Բյուզանդիայի սոցիալ-քաղաքական շարժումների պատմությանը, փորձելով ուրվագծել հերոսական վեպի պատմական միջավայրն ու ծագման պայմանները: Նախաբանում նրանց առաջ քաշած գաղափարներն ու տեսությունները, նրանց պաշտպանած դրույթները հակասում են պատմական ճշմարտությանը: Ինչպես իրադարձությունների մեկնության ու երևույթների պատկերման մեջ, նույնպես և փաստերի հասարակ շարադրանքում, ամենուր զգացվում է անսովոր մի ազատություն:

Ջուտ սեփական դատողությունները հեղինակներին թույլ չեն տվել պատկերացնելու և նշելու տարբեր էթնիկական գործոնների նշանակությունը իրենց փոխադարձ հաբաբերություններով կայսրության կյանքում ընդհանրապես, իսկ պատկերամարտության ժամանակաշրջանում՝ մասնավորապես:

Նույնատիպ կամ նույն բնույթի փաստեր բացասական կամ դրական

¹ Г. С. Дестунис, Разыскания о греческих богатырских былинах средневекового периода, СПб., 1883.

գնահատականի են արժանանում մայած որ ազգության են վերաբերում: Նույն գործողությունները՝ քաղաքական սպանություններ, գահին տիրանալու ձգտում, քաղաքական դավաճանություն, արժանանում են հավանության կամ մերժվում են, պախարակվում կամ զովեստի են արժանանում մայած գործող անձինք հունակա՞ն ծագում ունեն, թե «բարբարոսներ» են:

Բնականորեն, այդ գիտնականները հաճախ, իրենց կամքից անկախ, ընկնում են թյուրիմացության մեջ, երբ գովաբանում և բարձրացնում են այն մարդկանց, որոնց նրանք հույն են համարում, մինչդեռ դրանք ծագումով հայ են (4):

Հայերը չեն վայելում Կ. Սաքասի ու Է. Լեգրանի համակրանքը: Մի տեսակ մախապաշարմունքի զոհ գնալով, նրանք կարծում են, որ Բյուզանդիան հույների կողմից կառուցված չենք էր, իսկ հայերն այնտեղ թափանցել ու հաստատվել են որպես օտար արկածախնդիրներ:

Ոչինչ չի արդարացնում նման անհարիր կարծիքը: Հայերը Բյուզանդիային մույնքան հարազատ էին, որքան և հույները: Կայսրությանը մատուցած իրենց ծառայություններով և նվիրվածությամբ, ինչպես նաև իրենց փայլուն գործունեությամբ ու անօրինակ քաջությամբ, նրանք հանդես են գալիս իբրև Բյուզանդիայի պես բարդ կառույցի իսկական կերտողներ:

Չճշգրտված գաղափարները, դիտարկելու տարօրինակ կերպը խանգարել են հիշյալ գիտնականներին ընկալելու «Դիգենիսի» բնույթն ու ծագումը: Ճշմարտությունը կեղծվել է, ճշգրիտ հետազոտության համար անհրաժեշտ անկողմնապահությունը տեղի է տվել հեղինակական հայրենասիրության պաթոսին:

I

«Դիգենիս Ակրիտաս»-ը մի ստեղծագործություն է, որ ներառել է տարբեր զրույցներ, որոնց հիմնական սյուժեն՝ սիրած հերոսների երկածին լինելն է:

Ասորիքին սահմանամերձ ամիրաներից մեկը ասպատակում է բյուզանդական տարածքը և առևանգում հռչակավոր մի իշխանի՝ կայսրության սահմանապահ գնդի հրամանատարի, դստերը: Օրիորդն ուներ հինգ եղբայր, որոնք նրան փնտրելով գալիս են ամիրայի մոտ: Ամիրայի հարցին, թե «ովքեր են իրենք», եղբայրները պատասխանում են.

Մենք Արևելյան երկրից ենք ծագում,

և ազնվական ծնողքից սերում:

Մեր հայրն՝ Ահարոն Դուկասի հայտնի

տոհմից է սերում, Կիննամաղներից:

Մուսելումը մեր մեծ հոր հայրն էր,

Կիր Մազաստրերից մեր մայրն է սերում

(Մազաստրյաններից, այդ հարուստներից):

Ἡμεῖς, ἀμηρά, λέγοντες τυγχάνομεν ἀρχῆθεν
Ἐκ χώρας ἀνατολικῆς, ἐξ εὐγενῶν γονέων
Ὁ πατήρ ἡμῶν Ἀαρών, ἐκ τῶν Δουκῶν τὸ γένος
Κατάγεται τῶν θαυμαστῶν ἀπὸ τῶν Κινναμάδων·
Καὶ Μουσελῶμ ἐξάκουστος πατήρ ὁ τοῦ πατρός μας,
ἡ δὲ μήτηρ ἡμῶν αὐτὴ ἀπὸ τῶν Κυρμαγάστρων
τὸ γένος ἐκκατάγεται τῶν πλουσίων ἐκείνων (տող 52):

Պոեմի մյուս տարրերակում՝ Գրոտտա-Ֆերրատայի [զրչագրում] (5), ասվում է. «Մենք Արևելքի [երկրից] ենք, ազնվատոհմիկ հռոմայեցիներից սերած, մեր հայրը ծագում է Կիննամաղների տոհմից, իսկ մեր մայրը Դուկիսա է՝ Կոստանդնից սերած».

Ἡμεῖς ἐκ τὸ ἀνατολικόν, ἐξ εὐγενῶν Ῥωμαίων,
ὁ πατήρ μας κατάγεται ἀπὸ τῶν Κινναμάδων·
ἡ δὲ μήτηρ μας Δούκισσα, γένους τῶν Κωνσταντίνου

(I, 265 և հջ.):

Այդ ժամանակ ամիրան ևս խոստովանում է իր ծագումը և ասում, որ ինքը Խրիստիսերպոսի և Սպարիայի որդին է, թո՛ւ Քրսոսոչերքոս զ սιός εἰμι καὶ τῆς Σπαθίας (տող 78): Հոր մահից հետո մայրը նրան հանձնել էր քեռիներին, որոնք նրան ստիպել էին մահմեդականություն ընդունել: «Իմ պապն է Ամբրոնը, իսկ հորեղբայրս՝ Կարոեսը». Ἀμβῶν ἦτον ὁ πάππος μου, θεῖος μου ὁ Καρώης (տող 82):

Քանի որ նրան ստիպել էին մահմեդականություն ընդունել, ուրեմն հոր կողմից նա քրիստոնյա էր: Հետևաբար Կարոեսը նրա հորեղբայրն էր, մինչդեռ նրա մայրը՝ Սպարիան, դուստրն էր Ամբրոն անունով մի մահմեդականի, որն էլ համապատասխանաբար ամիրայի մորական պապն էր:

Ամիրան ամուսնանում է առևանգված օրիորդի հետ և այդ ամուսնությունից ծնվում է մի տղա՝ պոեմի հերոս Դիգենիսը: Պոեմի մյուս տարրերակում ամիրայի ազգակցական կապերը նույն ձևով են մեկնաբանված, փոխված են միայն անունները. Խրիստիսերպոսի փոխարեն Խրիստերգոս է, իսկ Սպարիան փոխվել դարձել է Պանթիա:

Ամիրայի մայրն իմանալով, որ որդին՝ հռոմայեցի զորավարի դստեր հետ ամուսնանալու համար որոշել է քրիստոնեություն ընդունել, կշտամբում

է նրան, հիշեցնելով իր և իր քեռու՝ Մուսուրի, սխրագործությունները, որ նրանք արշավանք էին ձեռնարկել, հասել մինչև Ջմյուռնիա, ներխուժել ու ասպատակել Անկյուրա, Ակին, Տեվրիկե (և ոչ թե Աֆրիկ, ինչպես կարդում ենք հրատարակության մեջ), Տարանտան և Հեպտակոմիա քաղաքները, իրենց էին ենթարկել բոլոր այդ շրջանները և վերադարձել Ասորիք։ Նրա քեռին հայրենիք էր վերադարձել առանց տեղի տալու հռոմեական գայթակ-
ղությանը։ «Մուսուր քեռին, հռչակավոր տարսոնացին»՝ *ὁ δὲ Μουσούρ ὁ θεῖος*՝ *σοῦ, ἐκεῖνος ὁ Ταρσίτης* (տող 201) պետք է որ լինի ամիրայի քեռին, քանի որ նրա հորեղբայրը Կարոնեսն է։

Երկրորդ տարբերակում Մուսուրի փոխարեն տրված է Կարոնեսի անու-
նը. *ὁ ἀδελφός μου, ὁ θεῖος σοῦ, ὁ μούρσῆς ὁ Καρόης* (II, 75)։ Հնարավոր է որ քեռու անունը թաքնված է *μούρσῆς*։ Մուսուր անվան աղավաղված ձևի տակ։ Պոեմի խմբագիրը կարծես թե խառնել է Մուսուր քեռուն Կարոնես հորեղբոր հետ և այդ պատճառով ագուցել է երկու անունները. *ὁ μούρσῆς* (իմա՝ *Μούρσης*) *ὁ Καρόης*։

Չորրորդ գրքում պոեմի հեղինակն իր հերոսի սխրագործությունների պատմությունը սկսելուց առաջ կրկին վերադառնում է նրա տոհմաբանու-
թյանը։ Մենք տեսնում ենք ծանոթ տողերը, որոնք վերաբերում են ամիրայի՝ Դիգենիսի հոր, ծագմանը։ Ամբրոնը նրա պապն է, Կարոնեսը՝ հորեղբայրը, իսկ ինքը դաստիարակվել է արաքների մոտ (տող 807)։ Խարսիանոն կա-
տարած իր արշավանքի ժամանակ նա Դուկասների ընտանիքից առևան-
գում է մի օրիորդի։ Նրանից նա ունենում է որդի, որին անվանում է Դիգե-
նիս, այսինքն՝ երկու ցեղերից սերած՝ սարակինոս՝ հորից և հռոմայեցի՝ մո-
րից։ Տեղեկանում ենք, որ Դիգենիսի պապը Անդրոնիկոսն էր Կիննամոսնե-
րի ընտանիքից՝ *πάππος δ' αὐτοῦ Ἀνδρόνικος ἀπὸ τῶν Κινναμάδων* (տող 834), և որ նրա տատը Դուկասների ընտանիքից մի զորավարի կինն էր՝ *μάμμην εἶχε στρατήγισσαν ἐκ γένος τῶν Δουκάδων* (տող 839)։

Մակայն այս տարբերակը կոպտորեն հակասում է այն ամենին, ինչ մինչ այդ ասվել էր հերոսի ծագման մասին։ Գերի օրիորդի՝ Դիգենիսի ապագա մոր եղբայրներն անձամբ հայտնել էին ամիրային, որ նրանց հայրը Ահարոնն է, իսկ պապը՝ Մուսելունը։ Ուստի և Դիգենիսի պապը պետք է լինի Ահարոնը և ոչ Անդրոնիկոսը։ Ճիշտ է, Անդրոնիկոսը նույնպես պատկանում էր Կիննամոսների ընտանիքին, սակայն նա Ահարոնը չէ։ Իսկ Դիգենիսի տատը (իր մոր մայրը) սերած էր Կիր Մագաստրերի հարուստ ընտանիքից և ոչ թե Դուկասների։

Այսպիսով հեղինակի կողմից պոեմի հերոսի ծագման հարցում թույլ տված անհամապատասխանությունը ակնհայտ է։ Ահարոնին Անդրոնիկո-
սով փոխարինելուց հետո նա կարծել է, որ լավ կլիներ նրա կնոջը դարձնել

Դուկասների ընտանիքի անդամ, մինչդեռ նա պատկանում էր Կիր Մագաստրերի ընտանիքին¹։ Այսպիսով Դուկասների ընտանիքի հետ կապված կլինեի ոչ միայն Դիգենիսի մայրը, այլև տատը։

Պոեմի մեկ այլ տարբերակում նույն Անդրոնիկոս անունը փոխարինվել է Անտակինոս անունով՝ τούτου πάππος Ἀντάκινος ἀπὸ τῶν Κινναμάδων (IV, տող 54)։ Այս տարբերակից իմանում ենք, որ ամիրայի որդու իսկական անունը Վասիլ է, իսկ Դիգենիս նրա մականունն է, որը նրան տրվել է երկածին լինելու պատճառով։ Չմոռանալով նշել, որ Անտակինոս անունը կարծես թե Անտիոքոս (հայ. Անդոկ) անվան արևելյան (հայկական կամ պարսկական) ձևն է։

Պոեմի ծանոթությունները հերոս Դիգենիսի հայրական գծի վերաբերյալ պակաս խճճված չեն։ Իններորդ գլխում, ուր նկարագրվում է Դիգենիսի մոր մահը, տրվում է նաև հերոսի կյանքի սեղմ շարադրանքը։ Սարակինոսները հաճախ էին իրենց արշավանքներով սպառնում Բյուզանդական կայսրության անվտանգությանը, մինչև Դիգենիսը վերջ չտվեց դրանց։ Խոսքովն էր առաջինը, որ ներխուժեց Բյուզանդիա և հռչակավոր Տարսոնացու, Խաբանի և Սարվարի աջակցությամբ հասավ մինչև մայրաքաղաք։ Տարսոնացին մեկ անգամ ներկայանում է որպես ամիրայի հայր, այսինքն՝ Դիգենիսի պապ (տող 3077), իսկ մի այլ անգամ՝ որպես ամիրայի պապ, իր մոր՝ Սպաթիայի, հայր (տող 3066)։

Կարևորն այն է, որ մենք վերջապես իմանում ենք ամիրայի՝ Դիգենիսի հոր, անունը։ Նրա անունն էր Մուսուր, իսկ ավագանի անունն էր Հովհաննես (տող 3070 և հջ.)։

Նույն գրքից մենք տեղեկանում ենք, որ Դիգենիսն ապրում էր հռչակավոր ու մեծ նվաճող Նիկեփոր II կայսեր (963-969) օրոք, որն ամեն օր Դիգենիսին մի ընծա էր ուղարկում (տող 3107)։ Դա տարօրինակ է, քանի որ հինգերորդ գրքում Դիգենիսին ժամանակակից կայսրը կոչվում է Ռոմանոս, ὁ παντευχῆς καὶ ἄριστος τροπαιοῦχος [«լիազեն և գերազանց հաղթանակող»]։

Ռոմանոսը Կապադովկիայում եղած ժամանակ, ուր նա պատրաստվում էր արշավել թշնամիների դեմ, իբր ցանկացել էր հանդիպել Դիգենիսին (տող 1476)։

¹ Ազգանունը հասկանալ է տալիս, որ խոսքը այն ընտանիքի մասին էր, որին պատկանում էր Գաստրիա վանքը Կոստանդնուպոլսում։ Այդ վանքը Թեոկտիստեի՝ Թեոդորայի, Վարդասի և Պետրոնասի մոր սեփականությունն էր։ Նա քաղված էր այնտեղ, ինչպես նաև Թեոդորան իր դուստրերի հետ, Պետրոնասը և Վարդասի դուստրը (De cerim., 648)։ Ալեքսիոս Մուսխին (Մուշեղը) Թեոդորայի փեսան էր, նրա դստեր՝ Մարիայի ամուսինը։ Այս վանքի տեղում այժմ գտնվում է Ս.Գևորգ հայկական եկեղեցին՝ Սամաթիա քաղամասում։

Ավելի դժվարին վիճակի մեջ ես ընկնում, երբ պոեմի մեկ այլ տարբերակից իմանում ես, որ ոչ թե Ռոմանոսը, այլ Վասիլն էր այն երանելի և հաղթական կայսրը՝ *ὁ εὐτυχὴς καὶ μέγας τροπαιοῦχος*, որ եկել էր Դիգենիսի ավատը, երբ վերջինս պատրաստվում էր գնալ պարսիկների դեմ (IV, տող 971 և հջ.):

Ոչ մի զարմանալի բան չկա այդ ժամանակավրեպությունների մեջ. տարածքային թռիչքներն ու հակասական տվյալները ժողովրդական դյուցազներգությանը բնորոշ են: Ժողովրդական հիշողությունն ու ոգին սպունգի պես կլանում են նշանակալից կամ դարեր անց այդպիսին թվացող փաստերը և հաճախ դրանք տեղադրում իրական պատմությունից վերցված, և կամ իրենց երևակայության ծնունդ հանդիսացող որևէ հերոսական անվան շուրջ: Իրական պատմական կորիզը կորչում է ամենատարբեր հերյուրանքների կույտի ներքո:

Այնուամենայնիվ, նույնիսկ ժողովրդական երևակայությունը, որքան էլ այն ազատ լինի, ստիպված է գործել իր պատմական կյանքի շրջանակներում: Իրերի այն կողմը, որը մեզ կարող է մաքուր երևակայության արգասիք թվալ, իրականում արտացոլում է մի որոշակի պատմական միջավայր և հազվադեպ չեն այն դեպքերը, երբ աղավաղված փաստերը պահպանում են անցյալում իսկապես տեղի ունեցած իրադարձությունների բեկորներ:

Նման դեպքերում խնդիրն այն է, որ պետք է փորձել քանդել առասպելում կառուցված արհեստական շինությունը և իրական քարերը տեղադրել յուրաքանչյուրն իր տեղում:

Դժբախտաբար հրատարակիչներ Սաթասի ու Լեզրանի գործելակերպը այդպիսին չի եղել:

II

Պոեմի իրենց վերլուծության մեջ աշխատասիրողների ելակետն այն համոզմունքն էր, թե Դիգենիս Ակրիտասը պատմական անձնավորություն է, որն ապրել և գործել է որոշակի մի ժամանակաշրջանում Եփրատի ափին և իրենից հետո արդարև փառավոր հիշատակ է թողել: Հեղինակների մյուս, ոչ պակաս կամայական, կանխակալ համոզվածությունն այն է, թե հերոսն իր ծագումով անպայման հույն է:

Այս երկու՝ որքան ճակատագրական, նույնքան կանխակալ գաղափարները դրդել են ջանասեր հրատարակիչներին վերանայել բյուզանդական ամբողջ պատմությունը սկսած Իսավրական հարստությունից մինչև Կոմնենոսներ՝ Դիգենիսի դերին հարմար հունական ծագում ունեցող մի անձնավորություն գտնելու համար: Ի վերջո նրանք կանգ առան Անդրոնիկոս Դուկասի կերպարի վրա: Պետք է ասել, որ պատմության ասպարեզը

կատարած այդ ներխուժումը անհրաժեշտ էր ոչ այնքան Անդրոնիկոսի ընտրության, որքան Դիգենիսի դերին իրենց հավակնությունները հիմնավորելու և արդարացնելու համար:

Հրատարակիչները պնդում են, որ պոեմի հեղինակը ճանաչել է հռչակավոր Վասիլ Դիգենիսին և իբր անձամբ հենց նրանից է լսել վեցերորդ և յոթերորդ գրքերում նկարագրված սխրագործությունները: Նրանք վկայակոչում են հետևյալ տողերը՝

‘Ο ἔκτος λόγος, λέγω δὴ, καὶ ὁ ἑβδομος αὐτίκα
πεφύκασι τοῦ ποιητοῦ ἐκ στόματος λεχθέντες
Βασιλείου τοῦ Διγενοῦς τοῦ θαυμαστοῦ Ἀκρίτου (տող 1553):

[Ասքը վեցերորդը, ապա յոթերորդը
պոետին են՝ լսած շրթներից
հրաշք հերոսի, Նրկածին Վասիլի]:

«Այդ հայտարարությունն այնքան հստակ է ու որոշակի, - ասում են հրատարակիչները, - որ մեզ անիմաստ են քվում այլևայլ պնդումները: Բանաստեղծը ճանաչել է Դիգենիսին, նույնիսկ հնարավոր է, որ նա եղել է հերոսի մտերիմներից, մեկը նրանցից, ում հերոսը սիրել է պատմել իր արկածները»:

Ամենևին: Նախ՝ այդ հայտարարության ստույգությունը դեռ պետք է ապացուցվի: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ դրանք հեղինակի խոսքերը չեն, այլ, ավելի հավանական է, մի նշում, որը գալիս է մեկ այլ աղբյուրից և հետևանք է հեղինակի իսկական հայտարարության սխալ մեկնաբանության:

Վեցերորդ գիրքը սկսվում է մի նախազգուշացումով, որ այդ գրքում Դիգենիսն ինքն է պատմելու իր սխրագործությունների մասին՝ ἐν ᾧ περ διηγῆσάτο τοῖς φίλοις τοῖς οἰκέουσ [«որում պատմել էր իր հարազատ ընկերներին»]: Նույն քանն է գրված նաև յոթերորդ գրքի սկզբում՝ Ἐβδομος λόγος ὁ παρὼν πλείστας ἀνδραγαθίας ... ὃς ὁ αὐτὸς ἐξήγγειλε πρὸς τοὺς οἰκέους φίλους

[Ասքում յոթերորդ քաջ Ակրիտասի
քազում սխրանքի մասին է խոսվում,
սխրանք, որ պատմեց իր ընկերներին]:

Դա պարզապես նշանակում է, որ այս երկու գրքերում շարադրանքն ընթանում է առաջին դեմքից և որ դա հերոսի խոսքն է: Դա էպիկական գրականության հատկանիշ է, երբ հերոսներն իրենք իրենց մասին են

պատմում: Դրանից ամենևին չի հետևում, թե այդ գործող անձն իր պատմածի հեղինակն է, կամ էլ հեղինակն այն խոսքերի, որոնք հերոսին ասել է տալիս հեղինակը:

Որ վեցերորդ և յոթերորդ գրքերի պատմողը իրոք նույն հեղինակն է, պարզվում է հինգերորդ գրքի վերջում արած հայտարարությունից: Այնտեղ ասվում է՝ «ես հիմա գրելու եմ»՝ γράψω σοι, վեցերորդ գրքում՝ արաբների, իսկ յոթերորդում՝ ապելատների դեմ Դիգենիսի տարած հաղթանակի մասին: Հինգերորդ գիրքը վերջանում է հետևյալ ծանուցմամբ. Τέλος τοῦ πέμπτου λόγου [«Հինգերորդ խոսքի վերջը»]:

Հետևաբար մենք կարող ենք իրավացիորեն զարմանալ իմանալով այդ նույն գրքերի վերաբերյալ մի նոր հայտարարություն, հենց այն, որը մեր վեճի առարկան է և որը դրդել է հրատարակիչներին կարծելու, թե այդ երկու գրքերի բովանդակությունը բանաստեղծը շարադրել է Դիգենիսի խոսքերից:

Այդ հայտարարության անջատ դիրքը երկու այլ հայտարարությունների միջև, մեկը հինգերորդ գրքի վերջում, մյուսը՝ վեցերորդի սկզբում, այն ավելորդ է դարձնում: Հնարավոր է, որ դա երկրորդ ձեռքի գործ է, կատարված գրչի կողմից այլ, իսկական հայտարարությունների հիման վրա: Ինչ վերաբերում է դրա իմաստին, ապա եթե այն տարբերվում է վերը նշված հայտարարություններից, ապա սխալը պետք է վերագրվի հեղինակին: Ուստի մենք ոչ մի հիմք չունենք Դիգենիսին համարելու պատմական անձնավորություն:

Նույն գիտնականների թույլ տված մյուս սխալն այն է, որ նրանք Դիգենիսին ծագումով հույն են համարել:

Պոեմի հեղինակն իր աշխատանքի ընթացքում ջանացել է հերոսի ծագման վերաբերյալ տարբեր տվյալները համաձայնեցնել: Բայց և այնպես նրան չի հաջողվել հաղթահարել բոլոր դժվարությունները:

Կ. Սաբասն ու Է. Լեգրանը ձեռնամուխ լինելով պոեմի վերլուծությանը, դրա էկլեկտիկ բնույթը վերհանելու փոխարեն, հնարավոր համարեցին ընդունել բանաստեղծի հարակցման մեթոդը և այն տարել են մինչև վերջ: Այսպես, բանաստեղծը Դուկասներին նույնացրել է Կիննամոսների, իսկ վերջինս՝ Կրինիտեսների ընտանիքի հետ: Դիգենիսի մայրը Կրինիտեսների ընտանիքից սերող Մուսելումի որդի Ահարոնի դուստրն է: Մենք արդեն նշել ենք, որ մեկ այլ հատվածում բանաստեղծը Ահարոնի փոխարեն Անդրոնիկոս Դուկասի անունն է հիշատակում:

Այս հակասությունը բացահայտում է հեղինակի օգտագործած առասպելների տարատեսակությունը: Հրատարակիչները կամեցել են խուսափել Անդրոնիկոս Դուկասին Ահարոնի հետ նույնացնելու վտանգից, նրան

դարձնելով Մուսելումի որդի: Նրանց դիտավորությունը ոչ այլ ինչ էր, քան ապացուցելը մոր կողմից Դիգենիսի հունական ծագումը: Անկասկած մույն դիտավորությամբ է, որ նրանք Մուսելում անունն արտածում են Աբիսողոմ անունից և այն դիտում որպես աստվածաշնչական անվան աղավաղում:

Սակայն, որպեսզի մեր գիտնականների հայրենասիրական հաշվարկները հիմնագուրկ լինեն, բավական է հիշեցնել, որ Մուսելումը, կամ դրա ճիշտ ձևը՝ Մուսելեն, ինչպես ցույց են տալիս հետազոտողները, զուտ հայկական Մուշեղ անունն է, որը հատկապես ընդունված էր Մամիկոնյանների մախարարական ընտանիքում:

Կիմնամուր մույնպես հայկական անուն է, թեև ունի պարթևական ծագում: Առաջին անգամ մենք այդ անվանը հանդիպում ենք Արշակունի մի թագավորի (6) կապակցությամբ, որը գահ էր բարձրացել Արտավան III-ից հետո¹: Այն կարող է Բյուզանդիա փոխանցված լինել միայն հայերի միջոցով:

Իսկ ինչ վերաբերում է Կրիմիտեսներին, ապա կարելի է միայն զարմանալ այն բանի վրա, որ Կ. Սաթասը և Է. Լեգրանը դիմելով Թեոփանեսի Շարունակողի վկայությանն այն մասին, որ Ալեքսիոս Մուսելեն սերում էր այդ ընտանիքից, լռությամբ են շրջանցում մույն հեղինակի որոշակի մշումը Մուսելի և նրա ընտանիքի հայկական ծագման մասին. 'Ο δὲ ἀνὴρ τῆς τῶν Κρηνητῶν κατήγετο γενεᾶς, χώρας τῆς τῶν Ἀρμενίων, Ἀλέξιος τοῦνομα Μουσελὲ τὴν ἐπωνυμίαν² [*«Այս այրը՝ Ալեքսիոս անունով, Մուզելե մականվամբ, սերում էր Կրիմիտեսների տոհմից, Հայոց երկրից»*]:

Պոեմում Մուսելի ընտանիքը մույնացված է Դուկասների ընտանիքի հետ: Եթե դա ճիշտ է, ապա կարող ենք հարց տալ, թե Դուկասը Մամիկոնյանների տիտղոսի թարգմանությունը չէ՞ արդյոք, որն է *«սպարապետ»*, որտեղից էլ գալիս է *«սպարապետի տուն»* արտահայտությունը, քանի որ այդ պաշտոնը ժառանգական էր Մամիկոնյանների ընտանիքում:

Դիգենիսի տոհմաբանությունը հոր կողմից ևս ոչ մի հնարավորություն չի տալիս մեր գիտնականների կողմնապահությանն օժանդակելու համար:

Դիգենիսի հայրը Խրիսոխերայոսի կամ Խրիսոբերգոսի³ որդին էր, նրա հորեղբայրն էր Կարոեսը: Սրանք միանգամայն պատմական անձինք են: Դժվար չէ ի դեմս դրանց տեսնել պավլիկյան աղանդի հռչակավոր ղեկավարներ Խրիսոխերայոսին և Կարբեսասին: Առաջինը երկրորդի փեսան էր և զարմիկը: Ամեն դեպքում պոեմում պահպանվել են նրանց ազգակցության

¹ Josephi Flavii Antiquitates Judaicae, 20, 3, 2.

² Theoph. Cont., p. 107.

³ Տե՛ս Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Գ-ին (983-995), որի մականունն էր Խրիսոբերգոս (Cedren., p. 694):

հետքերը, չնայած այն բանին, որ նրանց եղբայրներ են դարձրել, հավանաբար նրանց դավանական համախոհության և համագործակցության ազդեցությամբ:

Պետք է ասել, որ VIII դարի վերջում Խրիստիսեյրոս անունը կրել է մեկ այլ անձնավորություն ևս: Նա հավանաբար Կարբեասի ավագ եղբայրն էր, կամ հայրը: Նույն ժամանակաշրջանում հիշատակվում է պատրիկ Ալեքսիոս Մուսելեն, որը պետք է որ Միքայել կայսեր ժամանակ ապրած և նույն անունը կրող հռչակավոր գորավարի հայրը լիներ:

790 թ. Արմենիակների բանակաթեմը ապստամբում է Իրենե կայսրուհու դեմ, վերջինիս կողմից օրինական ժառանգորդ և իր որդի Կոստանդին VI-ի իրավունքների նկատմամբ ոտնձգությունների պատճառով: Ալեքսիոս Մուսելեն գորավարին ուղարկում են խռովությունը ճնշելու: Սակայն վերջինս անցնում է ապստամբների կողմը: Կայսրուհին ստիպված է լինում հրաժարվելու իր ծրագրերից: Իր ձեռքը վերցնելով իշխանությունը՝ Կոստանդինն ի հատուցումն Ալեքսիոսի ծառայությունների, նրան նշանակում է Արմենիակների բանակաթեմի գորավար (ստրատեգոս):

Կոստանդինը շուտով հաշտվում է մոր հետ և նրան վերադարձնում կայսրուհու տիտղոսը: Իրենեի նկատմամբ ատելությունը պահպանում է միայն Արմենիակների բանակաթեմը: Կայսեր մոր շրջապատին հաջողվում է հանդգել նրան, որ Ալեքսիոսը հույս ուներ Արմենիակների բանակաթեմի օգնությամբ զավթել գահը: Կայսրը իսկույն ետ է կանչում գորավարին և պահում է իր մոտ: Կայսեր հրամանից դժգոհ, Արմենիակների բանակաթեմը պահանջում է գորավարին վերականգնել իր պաշտոնում: Կոստանդին VI-ը ստիպված է լինում նրանց դեմ զորք ուղարկել երկու գորավարների՝ Կոստանդին Արտասերի և Խրիստիսեյրոսի, գլխավորությամբ: Իր զորքերի պարտությունից հետո Կոստանդինն անձամբ, մի բանակի գլուխն անցած ճնշում է ապստամբությունը: Արմենիակների բանակաթեմի երկու պարագլուխները՝ Անդրոնիկոսն ու Թեոփիլոսը, մահվան են դատապարտվում:

Այս իրադարձությունները շարադրված են Կ. Սաքասի կողմից առանց ճշգրտության, սխալ և միտումնավոր լուսաբանությամբ: Սակայն հարցը այդ չէ: Նույն ճակատագրին արժանացած երկու անձնավորությունները՝ Մուսելեն և Խրիստիսեյրոսը, ազգակցական կապի մեջ են երկու այլ մարդկանց հետ, որոնք կրում են նույն անունները և պատկանում հաջորդ սերնդին: Կարբեասի հետ միասին նրանք մեր պոեմում նկարագրված Մուսելեի, Խրիստիսերայոսի և Կարոեսի նախատիպերն են:

Վերը հիշատակված գորավարներ՝ Մուսելեն, Արտասերը, Անդրոնիկոսն ու Թեոփիլոսը, ինչպես նաև Խրիստիսեյրոսը և Կարբեասը բոլորը հայեր են կամ հայկական ծագում ունեն: Առաջինները հայ քաղկեդոնիկներ

էին, նրանցից, որ անցել էին կայսերական եկեղեցու գիրկը, իսկ վերջին երկուսը՝ պավլիկյաններ:

III

Պավլիկյանների հայրենիքը Հայաստանն էր: Նրանք հաստատվել էին Եփրատի հովտում՝ Կոլոնիա և Մելիտենե քաղաքների միջև գտնվող գետափնյա շրջանում, Փոքր Հայքի սարահարթում: Նրանց կենտրոնն էր Տելրիկեն՝ այժմ Դիվրիգ:

Երբ կայսրությունը որոշեց վերջ տալ եկեղեցու համար չափազանց վտանգավոր կրոնական ազատամտության այդ կենտրոնին և դիմեց ուժի, անհաշտ աղանդավորները, իրենց դավանական համոզմունքները պաշտպանելու համար, համառ դիմադրություն ցույց տվեցին: Մնձուրի (այսօրվա Դերսիմ) անառիկ լեռներով պաշտպանված լինելով, նրանք հաճախ հարձակման էին անցնում և ասպատակելով թափանցում իրենց թշնամու երկրի խորքերը: 872 թ. Խրիստիսեյրոսը պավլիկյանների բանակի գլուխն անցած հասավ մինչև Նիկոմեդիա և պատրաստվում էր վտանգի ենթարկել անգամ մայրաքաղաքը: Մի շարք կայսրեր անձամբ են գլխավորել պավլիկյանների դեմ ուղղված արշավանքներն ու ռազմական գործողությունները և հազիվ թե նրանք կարող էին պարծենալ որևէ շոշափելի հաջողությամբ:

Խրիստիսեյրոսն այնքան հանդուգն էր, որ [Վասիլ I] կայսեր արած խաղաղության առաջարկին պատասխանում է, թե կայսրությունը թող բավարարվի Արևմուտքում ունեցած իր տիրույթներով, իսկ Արևելքը թողնի իրեն¹:

Հաջորդ տարին կայսեր փեսա Քրիստոփորոսին հանձնարարվում է վրեժխնդիր լինել միապետին հասցված այդ վիրավորանքի համար: Քրիստոփորոսը արշավում է Խրիստիսեյրոսի դեմ, հարձակման անցնում և խորտակում պավլիկյանների գործությունը: Խրիստիսեյրոսն ընկնում է մարտի դաշտում, նրան գլխատում են, իսկ գլուխն ուղարկում կայսրին:

Երբ Բյուզանդիային հաջողվեց կասեցնել և ետ մղել դեպի արևմուտք ուղղված պավլիկյանների շարժումը, աղանդավորները քաշվեցին Հայաստան և Ծաղկոտն գավառում, Թոնդրակ կոչվող վայրում մի նոր կենտրոն հիմնեցին: Պավլիկյանների այդ հատվածը, ըստ նրանց հաստատման վայրի, հայտնի է «թոնդրակեցիներ» անունով: Հայկական աղբյուրներում պահպանվել է այդ ճյուղի հիմնադրի անունը՝ Սմբատ, որն ապրել է IX դարի վերջում, X դարի սկզբում: Սակայն պավլիկյան դավանանքի հին կենտրոնը միշտ էլ մնացել է Տելրիկեի շրջանում, ծխալով մինչև վերջերս:

Նույն աղանդի մեկ այլ թև հաստատվել էր Մելիտենե քաղաքի մոտ՝

¹ Genesis, IV, 122 et sqq.

Արգաուս ամրոցում: Այս պավլիկյանները կրում էին Աստատ անունը և նրանց ղեկավարը Սերգիոս անունով մի հայազն էր:

Պավլիկյաններն իրենց քրիստոնյա էին անվանում և հակված էին հունական անուններ ընդունելու: Այս առթիվ Սաթասը և Լեգրանը կարծիք են հայտնում, որը զուրկ չէ ինքնատիպությունից: «Աղանդավորները բյուզանդացիներին արհամարհանքով անվանում էին *հոռոմներ*,⁻ ասում են նրանք,⁻ իսկ իրենց վերապահում *քրիստոնյա* հորջորջումը: Նրանց ղեկավարներն իրենց քրիստոնեական անունները փոխարինում էին հունականներով. այսպես Հովսեփը՝ Էպաֆրոդիտոսով, Սերգիոսը՝ Տյուքիկոսով»:

Այդ դիտողությունը հեղինակներին հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ պավլիկյանների կրոնական ռեֆորմի միակ նպատակն էր «խզել կապը հռոմեական ավանդության հետ, որը Բյուզանդիան խնամքով պահպանում էր, և կայսրությունը կենդանացնել հելլենիզմով» (էջ LXXVIII):

Սա որքան անձնական, մույնքան կամայական եզրակացություն է, որը քելադրված է գիտությանը խորթ զգացմունքով: Հայերը ցայսօր սովորություն ունեն իրենց քրիստոնյա անվանելու («հայ քրիստոնյա»), ինչպես որ ռուս գյուղացիներն իրենց անվանում են крестьяне, այսինքն՝ քրիստոնյա:

Ինչ վերաբերում է հունական անուններին, որ կրում էին աղանդավորների ղեկավարները, ապա դրանք կապ չունեն հելլենականության, առավել ևս կայսրությունը հելլենիզմով վերակենդանացնելու ձգտման հետ:

Պավլիկյանները մեծ ակնածանք էին տածում Պողոս առաքյալի և նրա քղերի հանդեպ: Այդ պատճառով նրանց ղեկավարները սիրում էին կրել առաքյալի գրվածքներում հիշատակված նրա գործակիցների անունները: Այսպես, աղանդավոր Կոստանդինի մականունն էր Սիլվանոս, Սիմեոնինը՝ Տիտոս, Գենեսիոսինը՝ Տիմոթեոս, Հովսեփինը՝ Էպաֆրոդիտոս, Սերգիոսինը՝ Տյուքիկոս: Բոլոր այս անուններին կարելի է հանդիպել Պողոս առաքյալի քղերում: Նրանց հիմնած կրոնական համայնքները մնանապես կրում էին Պողոսի հիմնած համայնքների անունները: Այդ էր պատճառը, որ Փոքր Հայքում Կոլոնիայի մոտ գտնվող Կիրոսսայի համայնքը կոչվում էր Մակեդոնիա, Մեծ Հայքում, Եփրատի ափին գտնվող մի գավառում՝ Մանանադիում, հիմնածը՝ Աքայա, Արգաուսում հիմնածը՝ Լավոդիկեա և այլն:

Դրանից բխում է, որ Սաթասի ու Լեգրանի ենթադրությունը ոչ մի արժեք չունի:

Պետրոս Սիկիլացու հիշատակած պավլիկյան վեց առաջնորդներից երեքը անտարակույս հայեր էին: Վասիլ կայսեր կողմից աղանդավորների հետ բանակցելու ուղարկված Պետրոսը [Սիկիլացին] օգտվել է իր այցելությունից նրանց պատմությունը գրելու համար (7):

Երեք ղեկավարները՝ Վահանը, Գենեսիոսը և Սերգիոսը հայեր էին:

Դրա մասին է վկայում առաջինի անունը, իսկ մյուս երկուսի դեպքում պատմիչի որոշակի ցուցումը: Մակայն դա դեռ չի նշանակում, որ մնացած երեքի հայկական ծագումը բացառվում է:

Քաղկեդոնիկ հայերը այլևս չէին ընկալվում որպես հայ:

Մելիտենեի ու Տաքսոնի ամիրաները հաճախ էին դաշնակցում պավլիկյանների հետ և նրանց հրահրում կայսրության դեմ պայքարի: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Տաքսոնի ամիրան էր Ալի-իբն-Յահյան, մականունը՝ Ալ-Արմանի, իսկ Մելիտենեինը՝ Օմար-իբն-Օբեյդալլահը, Ալ-Ակտա մականունով:

Ալ-Արմանի մականունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Տաքսոնի ամիրան ուներ հայկական ծագում: Այդ է պատճառը, որ նա Հայաստանի Միաֆարկին քաղաքի շրջակայքում կալվածներ ուներ, ուր նա իր մահկանացուն կնքեց 863 թ.՝ իր տիրույթները կատարած այցելության ժամանակ: Այդ ժամանակաշրջանում եղել են դեպքեր, երբ հայ իշխանները քաղաքական հանգամանքների ճնշման ներքո մահմեդականություն էին ընդունում: Տաքսոնից հետո Ալ-Արմանին նշանակվել էր Հայաստանի կառավարիչ և նա էր, որ Աշոտ Բագրատունի իշխանին հանձնել էր խալիֆայի հրամանը, որով վերջինս Աշոտին ճանաչում էր որպես Հայաստանի իշխանաց իշխան:

Մելիտենեի ամիրան էր Օմար-իբն-Օբեյդալլահը՝ Տաքսոնի ամիրայի դաշնակիցը: Թեոփանես ժամանակագրի երկում և մեր պոեմում նրա անունը պահպանվել է Ամբրոն ձևով: Պավլիկյան Կարբեսաը բյուզանդական հալածանքներից խույս տալու համար այդ ամիրայի մոտ էր ապաստանել: Նա նույնիսկ գնացել էր Բաղդադ, խալիֆային ներկայանալու, և մեծ պատիվների էր արժանացել:

Ե՛վ Կարբեսաը, և՛ Ամբրոնը գոհվել են բյուզանդական բանակի զորավար, Մամիկոնյանների իշխանական տան ներկայացուցիչ Պետրոնասի դեմ մարտնչելիս:

Կարբեսաը իշխանությունը թողել է իր զարմիկ և փեսա Խրիստիսեյրոսին: Մեր պոեմի համաձայն Խրիստիսեյրոսը (պատմական Խրիստիսեյրոսը) ամուսնացել էր Ամբրոնի դստեր՝ Սպաթիայի հետ, որը և լույս աշխարհ բերեց Դիգենիսի հորը: Նույն պոեմում Կարոեսը (պատմական Կարբեսաը) համարվում է Դիգենիսի հորեղբայրը, այսինքն՝ ստացվում է, որ Կարոեսը Խրիստիսեյրոսի եղբայրն է: Մենք տեսնում ենք, որ պոեմում Կարբեսաին հաջորդած Խրիստիսեյրոսին շփոթել են Կարբեսաից առաջ պավլիկյանների առաջնորդ և Կարբեսաի մերձավոր ազգական Խրիստիսեյրոսի հետ:

Մի բան պետք է լավ հասկանալ, որ պոեմը իր գլխավոր հերոսներով թե՛ աշխարհագրական, և թե՛ ծագումնաբանական առումով սերտորեն կապվում է պավլիկյան միջավայրին: Դիգենիսի հայրը պավլիկյան աղանդա-

վորներից մեկի որդին է: Կայսրության տարածքը կատարած իր հերթական արշավանքներից մեկի ժամանակ նա գերեվարել էր բյուզանդական մի զորավարի դստերը և ամուսնացել նրա հետ: Ո՞վ էր այդ զորավարը:

IV

Մենք տեսանք, որ պոնտի տեղեկություններն այդ հարցում հստակ չեն: Առանց որևէ բացատրություն տալու Կ. Սաթասը պարզապես ընդունել է այն, ինչ ցանկացել է: Դիգենիսի ապագա հայրը՝ զորավարը, նրա կարծիքով պետք է որ Անդրոնիկոս Դուկասը լինի, որը շուրջ 855 թ. Լևոն Արգիրոսի և Սուդալիսի հետ ուղարկվել էր պավլիկյանների դեմ: Հետագայում Անդրոնիկոսը շնորհագրկվել է, փախուստի դիմել և ապաստանել արաբների մոտ, ուր մահմեդականություն է ընդունել և այնտեղ մնացել մինչև կյանքի վերջը: Նրա որդի Կոստանդինը փախել էր արաբների մոտից և նրանց դեմ մղած մարտերում ցուցաբերած խիզախությամբ վերականգնել իր փառավոր անունը, բայց Լևոն VI Իմաստասերի մահվանը հաջորդած իրադրության պայմաններում նա զոհ գնաց գահին տիրանալու որքան փառասեր, նույնքան և անխոհեմ փորձին:

Կ. Սաթասը չափից դուրս մեծ և դրան ոչ արժանի նշանակություն է տալիս Պսելլոսի այն հատվածին, ուր նա, Կոստանդին X Դուկաս (1059-1067) կայսեր մասին խոսելիս, նշում է, թե Անդրոնիկոսը, Կոստանդինը և Պանթերիոսը պետք է որ «ոմանք տղամարդկանց, ոմանք կանանց գծով կայսերը ազգական լինեին»:

Սակայն որքան մեզ հայտնի է, Պանթերիոսը կայսրության նշանավոր անձանց շարքում դասված չէ: Պատմությունը տեղյակ չէ նրա՝ կայսեր ազգական լինելուց բացի, և ոչ մի արժանիքին¹: Այդ ազգակցական կապն էր պատճառը, որ Ռոմանոս I Լեկապենոսը Պանթերիոսին նշանակեց Կուրկուասի պաշտոնին, երբ վերջինս ստիպված եղավ պաշտոնաթող լինել անբան պալատականների կողմից վարկաբեկվելուց հետո: Այդքան սովորական անունը չէր կարող պահպանվել սերունդների հիշողության, առավել ևս ժողովրդական դյուցազներգությունների մեջ:

Պանթերիոսի համբավն ընդգծելու համար, կամ, ավելի շուտ, այդպիսին հորինելու նպատակով, Սաթասը պատրաստ է կեղծել պատմությունը և թեթևամտորեն հավատալ, որ այն ամենը, ինչ պատմում են Կուրկուասի մասին, նրա բոլոր սխրագործությունները պետք է վերագրել Պանթերիոսին: Չնայած այն բանին, որ Պանթերիոսը որպես Լեկապենոսի ազգական ավելի մոտ էր Կոստանդին Ծիրանածնին, քան Կ. Սաթասին, այնուամենայնիվ

¹ Theoph. Cont., 429.

հույն գիտնականն իր ազգային պարտքն է համարում Պանթերիոսին պաշտպանել Կոստանդնից: Մատենագիր կայսեր բարեխղճությունը անագնիվ կերպով կասկածի է ենթարկված: Սաթասը նրան մեղադրում է հայկական ծագում ունեցողների նկատմամբ կողմնապահ, իսկ հույների նկատմամբ թշմանական լինելու մեջ: Կոստանդին Ծիրանածինը, ըստ Կ. Սաթասի, սխալվում է գովաբանելով Հովհաննես Կուրկուասին և, հակառակը, Ռոմանոս Լեկապենոսի տոհմը վատաբանելով:

Պետք չէ լուրջ ընդունել ազգայնամոլության նուպայի պահին հայտնած այդ կարծիքը: Կուրկուասի, «ինչպես և Կեսարի կնոջ», ազնիվ համարումը կասկածից վեր է: Կ. Սաթասը չի կարողացել թաքցնել, որ Մանուել պրոտոսպաթարը ութ զրքից բաղկացած մի մենագրություն է գրել, նվիրված Կուրկուասի՝ այդ քաջ զորավարի կյանքին և սխրագործություններին, որը քսաներկու տարի շարունակ սահմանների պահապանն է եղել և իր կյանքն է վտանգել կայսրության փառքի ու պատվի համար տարվող անվերջանալի պատերազմներում: Դժբախտաբար աշխատությունը չի պահպանվել և մենք անտեղյակ ենք Կուրկուասի գործունեության մանրամասներին, իսկ այն պատմիչները, որոնք ծանոթ են եղել այդ աշխատությանը, բավարարվում են մեզ խորհուրդ տալով կարդալ Մանուելի երկը: Սակայն դա չի կարող պատճառ հանդիսանալ Կուրկուասի՝ իր հայրենիքին մատուցած ծառայություններն անտեսելու համար:

Կ. Սաթասը ցանկանում է նաև օգուտ քաղել Կուրկուասի փայլուն քաջագործությունների վերաբերյալ նրա հայրենակից հայ պատմիչներին վերագրվող անտեղյակությունից:

Դա սխալ է: Պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկը արձանագրել է Կուրկուասի սխրանքները և նրան համարում է ապագա կայսեր պապը:

Ի միջի այլոց Ռոմանոս Լեկապենոսը հույն չէր, ինչպես կարծում է Սաթասը, պաշտպանելով նրան Կոստանդին Ծիրանածինից: Նա հայ էր, ինչպես և Կոստանդին Ծիրանածինը և սերում էր այն հայ զինվորից, որը մի ճակատամարտում փրկել էր Վասիլ I կայսեր կյանքը: Այդ զինվորի անունն Թեոփիլակտոս Արաստակտոս էր (Θεοφύλακτος ὁ Ἀβαστακ(τ)ος)¹, և նա նշանավոր էր դարձել իր որդու՝ Ռոմանոս Լեկապենոսի շնորհիվ: Ուստի և ազգայնամոլական տեսակետը կորցնում է իր ուժը, մի տեսակետ, որ հույն գիտնականը սիրում է առաջ քաշել ամեն հարմար առիթով, իր սեփական կարծիքը վերագրելով անցյալի մարդկանց, որոնք, անկասկած, զուրկ էին իր նեղ ազգայնամոլությունից:

Եթե անգամ ընդունենք, որ Կոստանդին Ծիրանածինը կողմնապահ է

¹ Georg. Mon., p. 841; Sym. Mag., p. 690.

եղել, ապա այդ կողմնապահությունը բուրրովին չի դիպչում հույներին, համեմայն դեպս այն դեպքում, որը հուզում է Սաթասին: Կուրկուասը, Փոկասը, Լեկապենոսը բուրրն էլ հզոր հայ իշխաններ էին, հետևաբար, ինչպիսին էլ լինի Կոստանդինի կարծիքը նրանց մրցակցության մասին, այդ դեպքում անհաղորդ են մնում հույն ազգի շահերը, որ պաշտպանում է Սաթասը:

Կասկածից վեր է, որ ոչ մի պատճառ չկա Պանթերիոսի նման շարքային մի զորավարի համեմատելու առաջին մեծության պատմական աստղերի հետ, որոնք իրոք արժանի են հերոսական վեպերում տեղ գրավելու: Պանթերիոսը չի կարող Դիգենիս լինել:

Այնուամենայնիվ նրան այդպիսի բարձր հավակնություն ապահովելու համար Սաթասը մտադրվել է նույնացնել նրան ոմն Պորփյուրի հետ, որի անունը պահպանվել է ժողովրդական մի երգում: Նա կարծում է, որ այդ Պորփյուրը Անդրոնիկոսի որդին է, որի մասին հյուսվել է մեկ այլ ժողովրդական երգ և կարծում, որ երկուսն էլ տարբեր անունների ներքո նույն Պանթերիոսին են ներկայացնում:

Սակայն այդ երգերին իրազեկ մարդը կխոստովանի, որ դրանց միջև ոչ մի ընդհանուր բան չկա: Պորփյուրը մի հերոս է, որը ցանկանում է ամուսնանալ կայսեր դստեր հետ, մինչդեռ Անդրոնիկոսի որդին ծնվել է արաբների ճամբարում մի մորից, որին հղի վիճակում առևանգել էին: Հետագայում նա արշավում է իր հոր դեմ, և ճանաչվում նրա կողմից: Այս երկու երգերը համընկնում են միայն մի կետում: Դա հետևյալ նախադասությունն է. «Անդրոնիկոսի որդին չէր վախենում ո՛չ Պետրոս Փոկասից, ո՛չ Նիկեփորոսից, ո՛չ էլ Պետրոտրախիլոսից»: Նույնը կրկնում է Պորփյուրիսը. «ես չեմ վախենում ո՛չ Վարնասից (Վարդաս), ո՛չ Նիկեփորոսից, ո՛չ էլ Վարիտրախիլոսից»։ Οὐδὲ τὸν Βάρναν φοβοῦμαι οὐδὲ τὸν Νικηφόρον οὐδὲ τὸν Βαρυτράχην.

Բոլոր այս անձինք հայկական ծագում ունեն. Նիկեփորոս II կայսրը, նրա զարմիկ Վարդաս Փոկասը. իսկ Վարիտրախիլոս անվան ներքո նկատի ունեն, հավանաբար, Վարդաս Սկլերոսին, որին այդպես էին կոչում նրա մարմնի գիրության պատճառով: Անդրոնիկոսի որդին Կոստանդինն էր, հայտնի մի անձնավորություն, որը 913 թ. զոհ է գնացել իր քաղաքական հավակնություններին: Չի կարելի նրան համեմատել Պանթերիոսի հետ, ինչպես նաև չի կարելի Պանթերիոսին վերագրել Կոստանդնուպոլսի դեմ Պորփյուրի առասպելական արշավանքը, ինչպես դա անում է Սաթասը:

Ֆիրդուսու «Շահնամե» պարսկական էպոսի մեջ Խոսրով I Նուշիրվանի (531-579) թագավորության ժամանակ իբրև հռոմեական բանակի զորավար հիշատակված է մի հերոս, մի փահիլան Ֆարֆուրիոս անունով: Սաթասի համար այստեղ խոսքը ժողովրդական երգի հերոս Պորփյուրի մասին է,

որին նա առանց որևէ փաստարկման նույնացրել է պատմական Պանթրիոսի հետ:

Հարկավոր է խոստովանել, որ Դիգենիսին նույնացնելու համար հույն գիտնականի՝ որևէ նշանավոր հունական անուն գտնելու որոնումները, ոչ մի արդյունքի չեն հանգեցրել: Միակ անունը, որի վրա նա կանգ է առել, չափազանց աննշան է թվում Դիգենիսի պես էպիկական հերոսի փառքի նկատմամբ հավակնություն ունենալու համար:

V

Բյուզանդիայում, կայսերական պալատում, թե ռազմի դաշտում, գործունյա մարդիկ հիմնականում կամ հայեր էին, կամ հայկական ծագում ունեցողները: Դիգենիսը մախ և առաջ ակրիտաս էր, այսինքն՝ սահմանապահ: Արևելյան սահմանների պահպանությունը, ուր Դիգենիսը պետք է գործած և իր անունը հռչակած լիներ, վստահված էր հայ ավատատերերին: Հեռևաբար, այդ միջավայրում պետք է փնտրել առասպելական Դիգենիսի պատմական մախսառիպը: Սակայն ահա թե ինչ է մտածում Սաթասն ակրիտասների ծագման մասին. «Արաբների դեմ վարած իր պատերազմների ժամանակ Հերակլիոս կայսրը փոփոխություններ մտցրեց ակրիտասների գնդի մեջ, բայց այնտեղ, դժբախտաբար, սողոսկեցին բազմաթիվ *վարձկան ուրացողներ*: Հերակլիոսի հաջորդները, հիմնականում Մակեդոնական հարստությանը պատկանող կայսրերը, սահմանների պահպանությունը վստահեցին հայերին, որոնք, սակայն, իրենց նկատմամբ ցուցաբերած վստահությունը չարդարացրեցին: Այդ *վարձկանները* Բյուզանդիայի նկատմամբ չհատուցված *հին քեռ* ունեին, որը հաճախ վտանգավոր կերպով բոցավառվում էր և մենք բազմիցս տեսնում ենք նրանց դաշնակցած հակառակորդներին, որոնց դեմ վարձկանները պետք է որ հակադրեին անառիկ մի պատմեշ»¹:

Սա անարդարացի և թյուր կարծիք է, ուր զուտ անձնական զգացմունքները գերակշռում են ողջախոհության վրա: Անտեսել հայերի վճռական դերը Բյուզանդիայի պատմության մեջ և Հայաստանի դերը Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության հարաբերություններում, նշանակում է չճանաչել Բյուզանդիան: Դիգենիսն ամենից առաջ ակրիտաս է, կամ, ըստ հին արտահայտության, miles limitaneus: Ըստ Սաթասի milites limitanei՝ սահմանապահ զոդերը հայերից չէին կազմված: Հուստինիանոս I-ը իբր լուծարել էր հռոմեական այդ հին հաստատությունը, այդ նվիրված զինվոր-

¹ E.Legrand, C.Sathas, Les exploits de Digénis Akritas d'après le manuscrit unique de Trebizonde, Paris, 1875, p. CL.

ներից խլել ավատները և նրանց մայրաքաղաք տարել սխուրեղի գունդը կազմավորելու համար:

Սակայն մենք գիտենք (և հենց Հուստինիանոսի պատմիչ Պրոկոպիոսից), որ սխուրեղի գունդը կազմված էր երեք հազար ընտրյալ հայերից: Եթե նրանք նախկին ակրիտասներ էին, ապա պետք չէ բողոքել կամ էլ տխրել այն բանի համար, որ Հուստինիանոսը հեռացրել էր նախկին ակրիտասներին: Դրանք էլ էին հայեր: Ինչ վերաբերում է այն տեղեկությանը, թե Հերակլիոսն իբր փոխել էր ակրիտասների գնդի կառուցվածքը, և թույլ էր տվել այնտեղ սողոսկելու վարձկան ուրացողների, ապա դա միանգամայն անհիմն է, միանգամայն անհիմաստ, եթե դա սոսկ ակնարկ չէ՝ Արմենիակների բանակաթեմի հիմնադրման վերաբերյալ: Բայց այդ դեպքում անհեթեթություն է նրանց վարձկան ուրացողներ որակելը, քանի՜ որ Արմենիակների բանակաթեմ կոչվող զինվորական ստորաբաժանումը կազմված էր հայ զինվորներից և որը միշտ գտնվում էր հայ զորավարների հրամանատարության ներքո:

Սաթասը ցանկանում է մեզ համոզել, որ Դիզենիսն իր անձնական քաջության շնորհիվ վերականգնել է այդ կարծեցյալ ազգային հիմնարկությունը: Իբր նա իրեն է ենթարկել Եփրատից այն կողմ ապրող ապելատներին:

Իրականում Դիզենիսի հակառակորդները կայսրության թշնամիները չէին: Ակիլասը, Ֆիլոպապոսը, Կիննամոսը, Իռաննիկիոսը, Լեանդրոսը և այլք, որոնց դեմ պայքարում էր Դիզենիսը, նույն միջավայրին էին պատկանում, որից սերել էր ինքը՝ հերոսը: Այդ մարդիկ քաղաքականության մասին չէին էլ մտածում: Դրանք ապելատներ էին, այսինքն՝ արոտավայրեր հափըշտակողներ կամ ձիագողեր՝ ἀπελάτης κυρίως λέγεται ὅστις θρέμματα ἀπὸ βοσκῆς ἢ βουκολίων ὑποσύρει, ἢ ἀπὸ τῶν ἀγελῶν ἱππους [«ապելատես՝ սովորաբար ասվում է մեկի մասին, ով անասուն է գողանում արոտավայրից կամ գոմից, և կամ ձիեր՝ երամակներից»]¹: Դրանք քաջ մարդիկ էին, որ տարված էին սխրանքներով ու արկածներով:

«Դիզենիս Ակրիտասը» որպես ժողովրդական դյուցազներգություն հենվում է պատմական մի հենքի վրա, որը հունական չէ, ինչպես մեծամտաբար կարծում է Սաթասը, այլ հայ-բյուզանդական: Չնայած այն փաստին, որ Բյուզանդիայի պաշտոնական լեզուն հունարենն էր, այն ամենն էլ հույների կայսրություն չէր: Մեր պոեմի հերոսը, ինչպես իր ծնունդով, այնպես էլ զործունեության բնականորեն պատկանում է հայկական միջավայրին: Նրա հայրը Կարոեսի եղբայր Խրիսոխերպոսն էր, մայրը՝ Մելիտենեի ամի-

¹ De cerim., II, 820.

Դավիթ Բարաթը, Մալաթիան։ Խորհրդեղաբառը և Կադրեսոն հալապվիկյանների հռչակավոր առաջնորդներն էին, իսկ Մելիտենեի ամիրան՝ Օմար-իրն-Օրեյ-դալլահը՝ Ալ-Ակտա մականունով, պատմական անձնավորություն է։ Պավլիկյանների առաջնորդի ամուսնությունն ամիրայի դստեր հետ արտացոլում է այն փաստը, որ նա փախչելով բյուզանդացիներից ապաստանել է Մելիտենեում և համձին ամիրայի դաշնակից գտել ընդդեմ բյուզանդացիների։

Մեր հերոսի հայրը նույնպես «դիգենիս» էր, քանի որ ծնվել էր քրիստոնյա հորից և մահմեդական մորից, ինչպես և նրա որդին՝ պոեմի հերոսը, որի հայրը մահմեդական էր, իսկ մայրը քրիստոնյա՝ բյուզանդացի իշխանի գերեվարված դուստրը։ Այդ իշխանը, որի պապը հռչակավոր Մուսելեն էր, համապատասխանաբար պատկանում էր հայկական մի տոհմի՝ Մամիկոնյանների հռչակավոր ընտանիքին։ Դիգենիս Ակրիտասը մայրական գծով Մամիկոնյանների քաջ տոհմի զարմից էր։ Նրա հորական կողմի պապը հայ պավլիկյանների առաջնորդն էր, այսինքն՝ նույնպես հայ։ Բացի դրանից, Դիգենիսի ավագանի անունը Վասիլ էր։ Ինչու՞ Ռո՞ն է այս ընտրության իմաստը։

Մահմեդականների հետ շփոթած պավլիկյանների դեմ կայսրության վարած պայքարի պատմական վերապրուկները Դիգենիսի առասպելի հենքն են կազմում։ Հերոսի ծագումը դրա լավագույն ապացույցն է։ Այսուհետ Դիգենիսի ավագանի անունը բացատրելու համար բնական է հիշել Մակեդոնացի կոչեցյալ Վասիլին։ Վասիլն էր, որ հնագանդեցրեց պավլիկյաններին, սպանեց նրանց առաջնորդ Խրիսոխեյրոսին և ոչնչացրեց աղանդավորների վտանգավոր իշխանությունը։ Պետք է որ նա մեծ հեղինակություն վայելող անուններից լիներ, եթե այն կարող էր տրվել պոեմի մի հերոսի, որն այդքան հարազատ էր աղանդավորներին¹։

Մեզ հասած տեսքով պոեմն ունի որոշ հանգամանքներ, որոնք օտար են թվում բուն առասպելին։

Վասիլ-Դիգենիսը, հետևելով իր հոր օրինակին, սիրահարվում է սահմանապահ մի հռոմայեցի գորավարի դստերը և ամուսնանում նրա հետ։ Վերջինիս անունն էր Եվդոկիա։ Չորավարը՝ Եվդոկիայի հայրը, Դուկասն էր։

Հայտնի է, որ Կոստանդին X Դուկաս կայսրը (1059-1067) ամուսնացած էր Եվդոկիայի հետ, որը Կոստանդինի մահվանից հետո ամուսնացել էր Ռոմանոս IV Դիոգենեսի հետ, որը 1071 թ. Հայաստանի Մանազկերտ քաղաքի մոտակայքում գերեվարվել էր սելջուկներից։ Կասկած չկա, որ պոեմում պատկերված են հենց նրանք, որպես Դիգենիսի աներ և կին։

¹ Հույն բանաստեղծը Դիգենիսին համեմատում է սուրբգրական Մամոնի հետ։ Հետաքրքիր է, որ Վասիլը ներկայացված է որպես *ἀνδρῶν ἐχών οἶον ὁ πάλαι Σαμφών* («քաջ էր իբրև հնում՝ Մամոնը») (Theoph. Cont., V, 15, p. 234)։

Կոստանդին Դապոմոտեսի (1714-1784) [գրի առած] տարբերակում Անդրոնիկոսի կինն Աննան է, իսկ դուստրը Իրենեն: Եվ իսկապես Դուկասի դստեր անունն Իրենեն էր և նա եղել է Ալեքսիոս I Կոմնենոսի (1081-1118) կինը և Աննա Կոմնենայի մայրը:

Սրանք լրացումներ են, որոնք պետք է վերագրել պոեմի հեղինակին՝ [Կոստանդին Դապոմոտեսին], և ոչ նախնական առասպելին, որի հիման վրա մշակվել է ներկայիս պոեմը: Իրականում պոեմի հերոս Դիգենիսը ոչ մի կապ չէր կարող ունենալ ոչ Եվդոկիայի, ոչ Դիոգենեսի և ոչ էլ Կոստանդին Դուկասի հետ, քանի որ այս բոլոր անձինք ապրել են XI դարում, մինչդեռ մեր հերոսի ծնողներն ապրել են IX դարի վերջում, X դարի սկզբում:

Այս ժամանակավրիպությունը պատահական չէ: Այն բացահայտում է մի միտում, որը հատկապես գալիս է հույն բանաստեղծից, որին գայթակղում է Դիգենիսին Դիոգենեսի հետ նույնացնելու հնարավորությունը և որն այդ նպատակով Դիգենիսին տեղափոխել է XI դար:

Պոեմը հունական չէ այն աշխարհագրական միջավայրով, ուր ծնվել են հերոսները և ուր ծավալվում են նրանց սխրագործությունները: Նրանց գործունեության տարածքը Եփրատի հովիտն է, պավլիկյանների ազդեցության և տիրապետության սահմաններում: Այն տարածվում է Խարսիանոնից մինչև Սամոսատ, ընդգրկելով Տեվրիկե, Ակին, Դարանդա, Մելիտենե, Մայաֆարկին (եին Մարտիրոսյուլիս) հայկական քաղաքները և նույնիսկ Եդեսիան: Երկրի այդ տարածքը հիմնականում հայերով էր բնակեցված և IX-XII դարերում գերազանցապես պատկանում էր հայ ավատատերերին: Հենց այդ միջավայրում է, որ ձևավորվել է Դիգենիս Ակրիտասի մասին ժողովրդական վեպը: Ավելի ուշ այն մշակել է մի անհայտ հույն բանաստեղծ և մեզ հասցրել իր ներկա տեսքով:

Առասպելի քողի տակ դժվար է կոահել [վեպի] նախնական ձևը: Բազմաթիվ դրվագներ, որոնց մեծք հանդիպում ենք պոեմում, շատ հանգամանքներ, անկասկած, նախնական տարբերակում չեն եղել: Եփրատի ափերից առասպելը տեղափոխվել է կայսրության այլ շրջաններ, փոխելով երանգավորումը և փոփոխվելով ժամանակի ու տեղի պայմանների ազդեցության ներքո:

Կոստանդին Դապոմոտեսը (հետագայում վանական կարգ է ընդունել Կեսարիոս անունով), իր տրամադրության ներքո է ունեցել Դիգենիսի մասին արձակ մի քերթված, ինչպես նա հայտնում է իր Βίβλος βασιλέων՝ «Թագավորությունների գիրք», աշխատության մեջ: Մենք այն գտնում ենք Սպիրիդոն Լամբրոսի՝ 1880 թ. հրատարակած «Հունական սիրավեպերի ժողովածու»-ի մեջ, որը [հետագայում] արտատպվել է՝ «Դիգենիս Ակրիտաս»-ի Գրոտտա-Ֆերրատայի իր տարբերակի հրատարակության մեջ: Ըստ այդ

արծակ քերթվածի, Դիգենիսը Ռոմանոս կայսեր ժամանակ ապրող հռչակավոր մի դյուցազուն էր: «Նրա հայրը Եգիպտոսի սուլթանն էր: Նրա մայրը քրիստոնյա էր և Տիրոջ աղախինը»։ Σουλτάνος ὁ πατέρας τοῦ ἡτόν τοῦ Μισιρίου, χριστιανὴ ἡ μάνα τοῦ καὶ δούλη τοῦ Κυρίου:

Դիգենիսի պապը Կապադովկիայում իշխող Կիննամոսների ընտանիքից էր: Նա քրիստոնյա էր, կոչվում էր Անդրոնիկոս, կինը՝ Աննա Դուկիսսան, պատկանում էր Կոստանդինի ազնվական ընտանիքին: Նրանք հինգ ուստր և մեկ դուստր ունեին: Աստղագուշակները և իմաստունները գուշակել էին, որ նրանց դստերը Եգիպտոսի ամիրան է առևանգելու, վերջինս կրոնափոխ է լինելու և քրիստոնեություն ընդունելու: Դստեր անունն էր Իրենե: Նա դարձավ Վասիլ Դիգենիսի մայրը: Այս տարբերակի առանձնահատկությունն այն է, որ Դիգենիսի հայրը Եգիպտոսի ամիրան է և դա արժանի է հիշատակության: Մենք դրան դեռ կանդրադառնանք:

Դիգենիսի մասին մի երգ կա՝ Ἄισμα Διγενῆ, ուր հերոսն ընկերներին հայտնում է, որ իր մահը մոտենում է. «ապրել եմ 300 տարի, - ասում է նա, - այժմ պետք է մեռնեմ, քանզի Ալամանի լեռներում շատ մարդ եմ սպանել, իսկ Արապիի դաշտում սպանել եմ մի նվիրական եղջերու, որի եղջյուրին խաչ կար, գլխին՝ աստղ, իսկ թիակներին՝ պանակե»:

Ալամանի լեռները և Արապիի դաշտը նշանակում են Հայաստան և Արարիա (այսինքն՝ Միջագետքի հյուսիսային մասը, որը հայերին և պարսիկներին հայտնի էր Արապստան կամ Արվաստան անվան ներքո, ասորիներին՝ իբրև Արարիայե): Նույն երգի մեկ այլ տարբերակում Ալամանը աղավաղված է αἰ Μαρίνα ձևով:

Նվիրական եղջերուն մեզ տանում է դեպի Փոքր Հայքի Սեբաստիա քաղաքը: Ժամանակին այդ շրջանում եղջերուի պաշտամունք է եղել, որի մասին իրավացիորեն կոտակել է գերմանացի գիտնական Ա. Գուտշմիդտը՝ այդ հին հավատի վերապրուկները հայտնաբերելով Ս. Աթանագիենեսի վարքում, այն սրբի, որի մասունքները Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն իր հետ Հայաստան էր բերել: Հնարավոր է, որ Դիգենեսի կամ Աթանագիենեսի հետ կապված էր ինչ-որ հին պաշտամունք, և հնարավոր է, որ դա է նպաստել այդ անվան՝ Դիգենիս ժողովրդական ձևով պահպանմանը հերոսական դյուցազներգության մեջ: Այդ անվան «երկածին» իմաստով մեկնաբանությունը ժողովրդական փառագլխության արգասիք է և արժեք չունի:

Ինչպիսին էլ լինի Դիգենիս անվան ծագումը, այնուամենայնիվ, այն տեղական ծագում ունի, այսպես ասած միկրո-հայկական, ինչպես և այն կրող հերոսը, որը կայսրության հայկական սահմաններում կյանքի կոչված պատմական վերհուշի արգասիք է:

Վասիլ անունը, ինչպես մենք արդեն առիթ ունեցանք ասելու, նշան է

հերոսի և Մակեդոնական հարստության հռչակավոր հիմնադրի միջև առկա ինչ-որ ազգակցական կապի: Վասիլից հետո Կուրկուասների, Փոկասների հայկական ընտանիքներին պատկանող մի շարք քաջարի զինվորականներ փառք բերեցին կայսրությանը, տերության արևելյան սահմաններում պայքարելով արաբների դեմ: Այսպիսով, բոլորովին զարմանալի չէ, որ նրանց անունները փառաբանված են հերոսական վեպում: Եվ իսկապես, Դիգենիսի ապելատներից մեկը՝ Իռաննիկիոսը, արդյոք նշանավոր Հովհաննես Կուրկուասի, և կամ ապելատ Մելենենծիսը (հայ. «Մլեն Մենծ», ժող. «Մենձ») - Մելիասի՝ Լիկանդոսի հայտնի տիրոջ արտահայտումը չէ՞:

Հետևաբար, բավականաչափ պարզ է, որ պոեմի հերոսը հայկական ծագում ունի և նրա քաջագործությունների բեմահարթակը հայոց երկիրն է: Պետք է շատ թյուր գիտելիքներ ունենալ Բյուզանդիայի պատմության վերաբերյալ, որպեսզի հավակնոտությամբ հայտարարել, թե այն ամենը, ինչ գրվել կամ պահպանվել են բյուզանդական միջավայրում հունարեն լեզվով, պետք է անվերապահորեն վերագրվեն հույն ժողովրդին:

Մենք պնդում ենք, որ Դիգենիս Ակրիտասը կարող էր հայկական ավատական միջավայրի արգասիք լինել: Դիգենիսի մասին առասպելն իր նախնական վիճակում, հույն բանաստեղծի կողմից մշակվելուց առաջ, կարող էր ծագել հայկական իրականության մեջ: Դրա վճռական ապացույցն այն է, որ հայերեն լեզվով կա հերոսական մի դյուցազներգություն, որը շատ հնուց է գալիս, չնայած որ այն մեզ է հասել բանավոր ձևով: Թե՛ բովանդակության, թե՛ հանգամանքների առումով այն Դիգենիսի պոեմի հետ մի ընդհանուր կապ է երևան հանում:

VI

1874 թ. «Դիգենիս Ակրիտաս»-ի հետ միաժամանակ Կոստանդնուպոլսում լույս տեսավ ժողովրդական մի դյուցազնավեպ, խորագրված «Մասունցի Դավիթ» կամ «Դավիթ և Մեեր»: Աշխատասիրողն էր ճանաչված հայ բանահավաք հայր Գարեգին Սրվանձադյանը, որն այն գրի էր առել 1873 թ. Մշո Առնիստ գյուղի մի հայ շինականի պատմածից (8):

Կրպոն (Կարապետ), այդ էր շինականի անունը, ասում էր, որ իր պատմածը դյուցազնավեպի սոսկ հատված է. ամբողջական և ծավալուն տարբերակը գիտեր իր ուսուցիչը, և որն այն պատմում էր մեծ վարպետությամբ, և մեջընդմեջ երգում այն ամենը, ինչ ստեղծված էր չափածո:

Ավելի ուշ Էջմիածնի ճեմարանի պրոֆեսոր Մանուկ Աբեղյանը Վանից գաղթած մի գյուղացու պատմածի հիման վրա հրատարակեց դյուցազնավեպի մեկ այլ տարբերակ: Սրան հետևեցին երրորդն ու չորրորդը, որոնք միասին հրատարակվեցին 1891 թ. հայր Գարեգինի (Հովսեփյանի), այժմ՝

Նոր Նախիջևանի Հայոց քեմի առաջնորդի կողմից: Ավելի ուշ «Հայկական ազգագրական հանդեսի» խմբագիր Ե. Լալայանը, ինչպես նաև վանեցի մի մտավորական՝ Տ. Չիթունին, գրանցել են այդ դյուցազնավեպի բազմաթիվ տարբերակներ: Այժմ այդ դյուցազնավեպի շուրջ 15 տարբերակ կա, որոնց համեմատական ուսումնասիրությունը դեռևս սկսված չէ (9): Սակայն, տվյալ դեպքում, դա նշանակություն չունի, քանի որ մեր նպատակը դյուցազնավեպի առարկայի և բովանդակության վերաբերյալ ընդհանուր գաղափար կազմելն է: Ասենք, որ այդ տարբերակները հիմնական գծերով համընկնում են, տարբերությունները գլխավորապես առկա են մանրամասներում: Մենք օգտագործում ենք առաջին տարբերակը:

Բաղդադի խալիֆան Հայաստանի Մշո շրջանում կատարած ասպատակության ժամանակ առևանգում է մի շատ գեղեցիկ աղջկա, որին կնության է առնում: Այդ ամուսնությունից ծնվում են երկու ուստր՝ Աբամելիքն ու Սանասարը:

Հունական պոեմում Ասորիքի ամիրան է, որ արշավում է Բյուզանդիայի վրա, իսկ այստեղ ինքը Բաղդադի տիրակալն է: Բայց քերթվածի ամիրան, լինելով խալիֆայի ստորադրյալը, թշնամու երկիրն ասպատակելուց հետո գնում է Բաղդադ (Παγδαδιν) իր ավարից խալիֆային բաժին հանելու:

«Սասունցի Դավիթը», իր ներկա տեսքով, կրում է աստվածաշնչական մի գրույցի, այն է՝ Մենեքերին քազավորի և նրա որդիների մասին, քաջահայտ ազդեցությունը: Դրանով շարադրանքը շեղվել է գլխավոր ասքից, և այդ պատճառով բարդացել է:

Խալիֆան կրկին ասպատակում է Հայաստանը, բայց այս անգամ պարտություն է կրում և խոստանում ողջ ու առողջ փրկվելու դեպքում զոհաբերել իր որդիներին: Մայրը, որը երագում նախազգուշացվել է իր որդիներին սպառնացող վտանգի մասին, նրանց խորհուրդ է տալիս փախչել:

Աբամելիքն ու Սանասարը ճանապարհ են ընկնում դեպի Հայաստան, հասնում Տավրոսի շրջանը և այնտեղ, մի գետակի ափին ամրոց են կառուցում, որն անվանում են Սասուն: Եղբայրներն ապրում են այնտեղ զբաղվելով որսորդությամբ:

Նրանցից մեկը՝ Սանասարը, հետագայում գնում է Բաղդադ ծնողների մոտ: Կրոնական հողի վրա հոր հետ վիճելով, նա սպանում է նրան և զավթում գահը: Մյուս եղբայրը՝ Աբամելիքը, շուտով զավթում է Մսրի՝ այսինքն Եգիպտոսի, գահը: Սակայն նա այնտեղ երկար չի մնում: Նա գահը զիջում է Եգիպտոսի թագավորի կնոջից ծնված իր ապօրինի զավակ Մսրա Մելիքին և վերադառնում Սասուն:

Այս շեղումից հետո պատմությունն ընթանում է իր ուղիղ հունով:

Աբամելիքն ամուսնանում է Կապուտկողի թագավորի դստեր հետ:

Հարսնացուն գալիս է Մասուն իր քեռի Թորոսի ուղեկցությամբ: Այդ ամուսնությունից ծնվում են հինգ որդի, որոնցից կրտսերը Դավիթն էր՝ դուցազնավեպի հերոսը: Որքան Դավթի հայրը՝ Աբամելիքը, հիշեցնում է Ասորիքի ամիրային՝ Դիգենիսի հորը, նույնքան էլ Դավիթն ու հունական պոեմի Դիգենիս Ակրիտասը լիարժեք կերպով համապատասխանում են միմյանց իրենց ծագման պայմանների մամուլությամբ. Աբամելիքը ծնվել է մահմեդական հորից ու քրիստոնյա մորից, իսկ սիրիական ամիրան՝ քրիստոնյա-աղանդավոր հորից և մահմեդական մորից:

Դիգենիսի հայրը Բաղդադի խալիֆային ենթակա Ասորիքի ամիրան էր. վերոբերյալ տարբերակում նա հայտնի է որպես Մսրի կամ Եգիպտոսի սուլթանի որդի: Հին Կտակարանի մի դիպվածի ազդեցությամբ այդ երկակիությունը հայկական դուցազնավեպի մեջ ուրիշ հնչեղություն է ստացել. Դավիթը Մսրի սուլթանի որդին էր, իսկ նրա հորեղբայրը Բաղդադի գահի վրա էր նստած: Ասորիքի ամիրան դաստիարակվել էր իր քեռու մոտ. նա ուներ նաև հորեղբայր՝ Կարոնսը:

Մասունցի Դավթին հոր մահից հետո տանում են իր կաթնեղբոր՝ Մսրի, այսինքն Եգիպտոսի, սուլթանի մոտ, այնտեղ դաստիարակելու համար:

Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն փաստը, որ չորրորդ գրքում Դիգենիսի քեռուն անվանում են Մուսուր, ծագումով Տարսոնցի, մինչդեռ վերջին գրքում Մուսուրն արդեն Դիգենիսի հայրն է: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ Դիգենիսի դեպքում Մսր-Եգիպտոսը շփոթել են Մուսուրի հետ. հավանաբար, ուզեցել են ասել, որ Դիգենիսը Մսրի սուլթանի որդին է, ինչպես և ներկայացված է Կոստանդին Դապոնտեսի տարբերակում:

Դավիթը, ինչպես և Դիգենիսը, քեռի ունի՝ Թորոս (Թեոդորոս) անունով, որը նրա կյանքում վճռական դեր է խաղում: Նա է Եգիպտոսի սուլթանից պահանջում իր զարմիկներին՝ Դավթին ու նրա եղբայրներին, և հաստատում իրենց հայրենիքում՝ Մասունում:

Դավիթը Մասունում ամրոց ուներ, ինչպես Դիգենիսը Եփրատի ափին: Նրանց սիրելի զենքերն էին գուրզը՝ կամ կոպալը՝ Դավթի համար, թճծու-ը՝ Դիգենիսի:

Երկուսն էլ ահարկու ուժի տեր էին: Դավիթը, տակավին պատանի, մատով քարին դիպչելիս կայծ էր թոցնում, իր գուրզի մեկ հարվածով 40 հորթ էր սպանում: Սկզբում նա գյուղի մախրապանն էր: Մի օր քառասուն

¹ Գուրզ բառն առաջացել է հին *վարզ* բառից, որն իրանական ծագում ունի: Ինձ թվում է, որ այն Բյուզանդիա է տարվել իր *վարդուկ*՝ βαρδούκιον փաղաքշական ձևով. Կոստանդին Ծիրանածինը իր հեղինակած Վասիլի կենսագրության մեջ (*Theoph. Cont.*, p. 232) [պարզաբանում է]. τὸ ρόπαλον τὸ βασιλικόν ... δ βαρδούκιον οἶδε καλεῖν συνήθεια [«թագավորական գուրզը ... սովորաբար կոչվում է *բարդուկիոն*»]:

հրեշ հարձակվում են իր նախրի վրա: Դավիթը ոչնչացնում է դրանց, ավերում նրանց ամձավը, ուր բազում գանձեր է հայտնաբերում, այդ թվում նաև հրաշալի մի նժույգ: Այդ պահից Դավիթը հովվականից անցնում է որսորդական կյանքի, մի բազեի իր նժույգին ընկերակից դարձնելով: Դիգենիսը տասներկու տարեկան հասակից ի վեր նույնպես սիրել է որսորդությունը և իր քեռու հետ որս անելիս սպանել արջ, եղջերու և առյուծ:

Մի օր Դավիթը ուռնատակ է անում մի գյուղացու արտը: Վերջինս նրան կշտամբում է, թե ինձ՝ խեղճ ծերունուս վնաս հասցնելու փոխարեն, ավելի լավ կաներ, եթե մտածեր իր կալվածքի մասին, որը Մսրա Մելիքն էր տնօրինում: Դավիթը Սասունի տեր իր եղբորից խնդրում է հոր գուրգն ու աղեղը և գնում Մսրա Մելիքի վրա: Մենամարտում նա սպանում է Մսրա Մելիքին և տիրանում նրա գահին: Հետաքրքիր է, որ Դավիթն իրեն *Արևայտոց* (Արևմուտքի) թագավորի որդի է անվանում:

Ինչպես Դիգենիսն է սիրահարվում բյուզանդացի գորավարի դստերը, այդպես էլ Դավիթը՝ Կաղզմանի ամիրայի դստերը: Օրիորդի անունն էր Խանդութ: Վերջինս սաստիկ հրապուրվում է Դավթով, նրա ահարկու ուժի պատճառով: Նա Դավթի մոտ հատուկ աշուղ է ուղարկում, որպեսզի սա դափի նվագակցությամբ գովերգի իր գեղեցկությունն ու Դավթի սերն արթնացնի իշխանուհու հանդեպ: Դավիթը հենց այն գործիքն է՝ *Յափուսթ*, որը սիրում էր նվագել Դիգենիսը: Աշուղը հասնում է իր նպատակին: Դավիթը սիրահարվում է ու մեկնում գեղեցկուհի Խանդութի մոտ: Նա իշխանուհուն գտնում է շրջապատված այլ սիրահարներով՝ իր ախոյաններով: Սրանք բոլորը փափկաններ էին, այսինքն՝ դյուցազուններ, հերոսներ, ինչպիսիք էին ապելատները, որոնց հետ մրցակցում էր Դիգենիսը: Մեր հերոսի սխրանքները ընթանում են գեղեցկուհի իշխանուհու շուրջը և նրա պատճառով:

Փափկան-դյուցազունների թվում էին Գորգիսը, Շեբեկան Խորասանցին, Համգա Լոռեցին: Դրանք իսկական հսկաներ էին: Նրանցից մեկը, օրինակ, այնքան երկար հոնքեր ուներ, որ իջնում էին մինչև կուրծքը, իսկ ծայրերը կապվում էին թիկունքին: Մյուսն այնպիսի շրթունքներ ուներ, որ ստորին շրթունքը կախվում էր մինչև գետին ու ցախավելի պես հավաքում փռչին:

Հրեշը, որ ցանկանում էր գայթակղել Դիգենիսի կնոջը, երբ վերջինս գետակի ափին ոտքերն էր լվանում, բոց էր արտաշնչում, իսկ շարժվելիս այնպիսի աղմուկ էր հանում, որ թվում էր թե որոտ է թնդում:

Դավիթը սպանում է երկու դյուցազուններին և նրանց մարմինները ուղարկում գեղեցիկ իշխանուհու մոտ: Ճանապարհին նրան հանդիպում է սլացող մի հեծյալ, որը պատրաստվում է հարձակվել Դավթի վրա: Դավիթը, երբ հարվածի համար բարձրացնում է ձեռքը, նկատում է աղջկա հյուսքերը:

Համոզվելով, որ հեծյալը աղջիկ է, հենց իշխանուհի Խանդութը, Դավիթը նրան ամուսնանալու առաջարկություն է անում: Աղջկա արկածը կարելի է զուգադրել ամագոնուհի Մաքսիմոյի արկածի հետ՝ Դիգենիսի պոեմում:

Դավիթը որոշ ժամանակ մնում է կնոջ ծնողների մոտ Կադգմանում, ապա վերադառնում է Սասուն:

Երբ Դավիթն անցնում էր Խլաթ քաղաքի մոտով, բնակիչները հարձակվում են նրա վրա: Դավթի ձին ծառս է լինում և նրան նետում գետը: Գետում նրան խոցում է մի նորաբույս աղջկա արձակած նետը: Աղջիկը Իբրահիմի ու Շիմշիմի դուստրն էր, բայց իրականում նա այդ Շիմշիմից ծնված Դավթի հոր ապօրինի դուստրն էր: Ասել է, նա Դավթի կաթնաքույրն էր: Դավիթը այդ նետի խոցվածքից մեռնում է, բայց մեռնելուց առաջ գոռում է ու նրա կանչին Սասունից վազելով գալիս են նրա եղբայրները՝ Չենով Օհանը, Բոու-Գուսանը, Վիգենը, Ճնճղափոքրիկն ու քեռի Թորոսը: Ոճրագործ աղջկան բռնում են, Դավիթը նրան սպանում է ու մի քանի օր անց մահանում: Նրա կինը՝ Խանդութը, լսելով այդ բոթը, իր բարձր ամբողջից իրեն ցած է գցում և զոհվում: Դավթին հաջորդում է իր որդի Միերը:

Ինչպես կտեսնենք, Դավթի պատմությունը հիմնված է այն իրադարձությունների վրա, որոնք սկիզբ են առնում IX դարի կեսերին: Հետևաբար այն իր ծագումով ժամանակակից է Դիգենիսի պոեմին: Երկու պոեմների բնույթն ու այն միջավայրը, ուր դրանք ձևավորվել են, լավ հասկանալու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ ռոմանտիկ մեկ այլ պատմության, որն անմիջականորեն կապված է մեզ հետաքրքրող հարցի հետ:

VII

Արաբ հեղինակ Ալ-Վակիդին (748-823) գրել է արաբների կողմից Միջագետքի և Հայաստանի նվաճման պատմությունը: Նրա աշխատությունը չի պահպանվել: Այն ինչ մեզ հասել է Վակիդիի անվան ներքո, առասպելական պատմությունների մի շարք է, որի ակնհայտ նպատակն իսլամի փառաբանումն է¹:

Այդ ֆանտաստիկ զրույցների պատմական հենքը հարկավ սկիզբ է առնում Վակիդիի իրական երկից: Վիպական տարրը պետք է որ, ինչ-որ չափով, հատուկ լիներ այդ հեղինակին: Վակիդին նկարագրել է Այադի՝ Ղանեմի որդու, արշավանքը, որին Օմարը հանձնարարել էր նվաճել Միջագետքն ու Հայաստանը: Արաբները մուտք գործեցին Հայաստան VII դարի կեսերին և պետք է կռվեին բյուզանդական բանակի դեմ, որի զորավարը

¹ Geschichte der Eroberung von Mesopotamien und Armenien, von Mohammed ben Omar el Wakedi, übers. von Niebuhr, herausgeg. von A.D. Mordtman, 1847.

նախ ինքը կայսրն էր, իսկ այնուհետև՝ Մավրիանոսը¹: Այս անձնավորությունը Վակիդին հիշատակում է Միրիամ անունով: Մենք առաջարկում ենք այսպես կարդալ այս անունը, որը Նիրուրը կարդացել է Շահրիամ:

Նույն հեղինակին ծանոթ է նաև հայ գորավար Մաանի անունը, որին Հերակլիոս կայսրը արաբների դեմ էր ուղարկել: Խոսքն անկասկած հայ Բաանեսի մասին է, որը, ինչպես վկայում է Թեոփանեսը, Յարմուկի ճակատամարտի ժամանակ բյուզանդական բանակի հրամանատարն էր: Բաանեսը հայկական Վահան անունն է:

Հայ պատմիչ Սեբեոսը մեզ հայտնում է, որ Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի վրա արշավող արաբների ուղեցուցորդ էր մի հայ իշխան, Մոկրի տեր Վարդիկը, Ակնիկ մականունով: Կեղծ Վակիդիի մոտ արաբների կողմում էր մի հայ, որի անունն ընթերցվում է Բուզինեկ կամ Վարդաբեկ: Ե՛վ մեկ, և՛ մյուս անունը պետք է մերժել: Ճիշտ ընթերցումը Վարդիկ է, անուն, որն իշխանը կրում է Սեբեոսի մոտ:

Այդ և այլ պատմական անձնավորությունների հիշատակությունը, չհաշված ուրիշները, վկայում է արդեն, որ Կեղծ Վակիդիի պատմածները ամբողջությամբ մտացածին չեն, այլ արտացոլում են, թեկուզ ողմանափկ ձևով, մի իրական միջավայր:

Հատուկ ուշադրության է արժանի այն, թե իր պատմածների մեջ Վակիդին ինչ տեղ է հատկացնում հայկական զինված ուժերին: Միջազետքում արաբների ճանապարհն ամենուրեք հայերն էին փակում: Ասորիքի նվաճումից հետո արաբներն անցան Միջազետք, ապա Եփրատի մյուս ափը և հարձակվեցին զինված հայերի վրա, որոնց հետ նրանք հայերեն էին խոսում:

Միջազետքում ամենաազդեցիկ իշխանավորն էր Շահրիամը՝ Ռեսային քաղաքի կառավարիչը: Հայ Վարդիկը նրա զարմիկն էր, որին նա օգնության էր ուղարկել Կիրկեսիոն քաղաքին:

Ռուդեսը Խարան և Ռոհա քաղաքների իշխանն էր: Նա Արջուկ անունով մի որդի ուներ, որի մայրը կոչվում էր Հադա-տիկին՝ ծագումով Շեմիշատ քաղաքից: Առաջին անունը՝ «Արջուկ», հայկական է, իսկ երկրորդում մենք տեսնում ենք հայկական «տիկին»-ը: Ռուդեսը, անկասկած, ինչ-որ հայկական անվան սխալ ընթերցումն է (հնարավոր է Թորոս): Նրա որդի Արջուկը երեք հազար հեծյալների հրամանատար էր:

Արաբների մոտենալուն պես Շահրիամը օգնության է կանչում մյուս քաղաքների՝ Ամիդի, Սղերդի, Խլաթի, Արճեշի, Խոյի, Սալմաստի, Սանասունի, Մոսուլի իշխաններին և Խակիարի լեռնական առաջնորդներին:

¹ Theoph., 528.

Այդ իշխանները մեծ մասամբ հայեր էին: Խլաթի տիրոջ սխրանքները կազմում են Վակիդիի ամբողջ պատմության առանցքը և, հենց իր վկայությամբ, դրանք միաժամանակ Միջագետքի նվաճման ամենագեղեցիկ դրվագներն են:

Խլաթի իշխան Սերուրուդը (հավանաբար աղավաղված անուն. մի ուրիշ անգամ նույն իշխանն անվանված է Հուստին) օգնության է գալիս Շահրիամին: Նա միայն մեկ դուստր ուներ՝ գեղեցիկ ու քաջ, որի անունն էր Տարուն: Սերդ (հավանաբար Մարութ) լեռան անունը, ուր ապրում էր նա, փոխել դրել էին Տարուն:

Տարունի հոր հպատակների շարքում հատկապես աչքի էր ընկնում Մուշը՝ Սելենտերի (կարդալ Սանասար), Սանասունի իշխանի, որդի: Մուշը, իր հոր ջոկատի գլուխն անցած, նույնպես օգնության է շտապում Շահրիամին: Նա աչքի էր ընկնում արտակարգ գեղեցկությամբ: Տարունը սիրահարվում է նրան:

Սակայն Տարունի քեռորդիներից մեկը նույնպես տարված էր նրանով: Նա Բիթլիսի, Արգնի ու Հիզանի տեր Բուզուրն էր: Հետևելով Մուշի օրինակին՝ նա երեք հազար օժանդակ հեծյալների գլուխն անցած գնում է Շահրիամին օգնության: Նրանք կանգ են առնում Ատտախում: Տարունը ծածուկ կանչել է տալիս Մուշին իր սերը խոստովանելու և փոխադարձ հավատարմության երդում տալու համար: Երբ Բուզուրը իմացավ դա, նա թափանցեց Տարունի ճամբարը և առևանգեց նրան: «Վա՛յ քեզ,- ասաց նա,- հայրուհու և հոռոմի խառնուրդ, եթե ինձ ատես և սիրես ուրիշի»:

Մուշի հետապնդումից խուսափելու համար Բուզուրը որոշում է անցնել արաբների կողմը, իր հետ տանել զորքը և այսպես է դիմում նրան. «Շահրիամը, հաստատ, ուժեղ չէ Հերակլիոսից, որին օգնում էին արևելքի բոլոր քրիստոնյաները: Սակայն հայ Մաանի (Բաան) հրամանատարության ներքո ուղարկված բանակը պարտվեց: Ես վստահ եմ, որ Շահրիամը ևս արաբներին դիմադրել չի կարող: Նա արդեն կորցրել է իր տիրույթների զգալի մասը Ուռհայից ու Մարդինից մինչև Կիրկեսիոն: Եթե հաղթողը Շահրիամը լինի, ապա նա մեզ բոլորիս կստրկացնի: Ես սիրում եմ Տարունին ու նրա սիրո համար գերադասում եմ հանձնվել արաբներին»:

Մուշը տեղեկանալով այդ ամենին նետվում է իր երջանկացած հակառակորդի ետևից և կկործաներ նրան, եթե արաբները Բուզուրին օգնության չշտապեին:

Բուզուրը, ինչպես և իր նշանածը, մահմեդականություն է ընդունում, Տարունին կնության առնում և նշանակվում Կուֆրատուտա քաղաքի կառավարիչ: Այսպիսով դավաճանը հեշտացնում է արաբների առաջխաղա-

ցումը և Դարա ու Մծրիմ քաղաքների անկումը: Վերջինս Տարիատների (Տրդա՞տ) նստավայրն էր:

Տարումը իր հոր Խլաթ քաղաքը արաբներին հանձնելու համար խորամանկության է դիմում: Նա վերադառնում է հոր մոտ, ձևանալով, որ փախել է արաբներից, համոզում է նրան, թե իր կամքին հակառակ է մահմեդականություն ընդունել, զոջում է, որ կրոնափոխ է եղել և ցանկանում է վերադառնալ իր նախնիների հավատքին:

Այդ դավադրությունը նյութվել էր Բուզուրի մասնակցությամբ: Դյուրահավատ հայրը զոհ է դառնում իր դստեր խաբղավանքին: Դուստրը հոր տիրույթները արաբներին հանձնելու մտադրությամբ սպանում է նրան: Դավաճանները դառնում են Խլաթի տիրակալներ:

Եվս մեկ հանգամանք, որն արժե ընդգծել: Խլաթի իշխանը հետևելով իր դստեր խորհրդին որոշել էր ընդդիմակայել արաբներին: Վերջիններս բանագնաց են ուղարկում, նրան առաջարկելու խաղաղ կերպով ենթարկվել արաբներին: Երբ բանագնաց արաբը գալիս է ներկայանալու իշխանին, նախքան նրա մոտ մտնելը, նրանից պահանջում են սուրը վայր դնել: Արաբն ընդդիմանում է, ասելով, որ սուրը Մարգարեին տվել է ինքը Տերը և որ արաբները պարտավոր են այն կրել առանց բաժանվելու դրանից: Իշխանն ընդունում է բանագնացին, սակայն հույս դնելով Խոյի ու Սալմաստի իշխանների, ինչպես նաև վրաց թագավոր Աղրագուսայի՝ Միքայելի որդու, օգնության վրա, հրաժարվում է հանձնվել թշնամուն: Բացի այդ Խլաթի իշխանը դստերը հավատացնում էր, որ ինքն Արճեշի ծովի ափին Բարանիս (կարդալ Բզնունիս) անունով անառիկ մի ամրոց ունի, ուր ինքը կարող էր պատսպարվել արաբներից պարտություն կրելու դեպքում:

Այս միջադեպը հիշեցնում է հայ գորավար Մուշեղ Մամիկոնյանի հետ պատահած միջադեպը: Վերջինս 591 թ. հրաժարվել էր ներկայանալ պարսից Խոսրով II Փարվեզ թագավորին, երբ նրանից պահանջել էին սուրը վայր դնել (10): Նույն բանը պատահել է արաբ բանագնաց Նասրին, որին 859 թ. թույլ չէին տվել ներկայանալ Միքայել III կայսերը, քանի չէր հանել իր սև հագուստը և վայր չէր դրել սուրը:

VIII

Խլաթի իշխանական տան ռոմանտիկ պատմությունը ծավալվում է նույն այն շրջաններում, ուր և Մասունցի Դավիթ հայկական դյուցազնավեպը: Դա Վանա լճից արևմուտք ընկած տաքածքն է, ուր գտնվում են Մուշ, Բիթլիս, Խլաթ ու Մասուն քաղաքները: Հերոսուհի՝ Տարումը, կրում է Մշո գավառի հայկական անունը՝ Տարոն: Արաբական զրույցում այդ անվանը տրված ստուգաբանությունը ձգտում է այն մոտեցնել Տավրոս լեռան

անվանը և բացահայտում է հայկական մի աղբյուր: Չրույցում առկա է Մասուն անունն իր հին՝ Սանասուն ձևով, վկայված է Գևորգ Կիպրացու և Թովմա Արծրունու կողմից:

Ինչ վերաբերում է Տարունին, ապա հիշենք, որ Դիգենիսի պոեմում ամիրայի մայրը կրում էր մի անուն, որը նույնպես աշխարհագրական ծագում ունի. Սպաթա պավլիկյանների քաղաքներից մեկի անունն է, որ 871 թ. կործանել էր Վասիլ I կայսրը:

Շատ հնարավոր է, որ այս զրույցի Տարունը վերակերպավորում է Բագարատ իշխանի քրոջ՝ Տարոնի իշխանուհուն, որին կնության էին տվել Մուսային՝ Չորահայի որդուն (հայ հեղինակների մոտ Չորարա, Չուրարիկ ընտանիքից)՝ Բիթլիսի ու Արզնի մահմեդական տիրոջը:

Բագարատի մյուս քույրը դարձել է Վասպուրականի իշխանուհին ու ծնունդ է տվել Աշոտին:

Մոտ 877 թ. Շեյբանյան հարստության Իսայի որդին՝ Ահմեդ իշխանը, որը տիրում էր Դիարբեքիի շրջանին, արշավել է Բագարատի փեսա, Մուսայի որդու Աբու-Մադրայի դեմ և նրանից խլել Բիթլիսն ու Արզնը: Նույն բախտին է արժանացել Տարոնին հարող գավառի իշխան Գուրգենը, որը սպանվել է, իսկ նրա տիրույթները խլվել են:

Հայ պատմիչները պնդում են, որ Աբու-Մադրան ամուսնացած էր Արծրունյաց տոհմին պատկանող մի հայ իշխանուհու հետ և որ նա ծածուկ քրիստոնեություն էր դավանում: Հնարավոր է, որ Վակիդիի պատմության Բուզուրը այս Մադրայի ոռմանտիկ պատճենը լինի: Կարող ենք նաև հարց տալ. Մադրան, ինչպես Բուզուրը արդյոք չե՞ն ծագում հայ Բակուրից: Մանասար անունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ արաբական զրույցը հորինվել է մի միջավայրում, որին հարագատ էր Աբամելիքի ու Սանասարի առասպելը, այսինքն՝ Հայաստանում և, հատկապես, Մասունի ու Խուրի լեռնային շրջաններում, որոնց բնակիչները նույնիսկ համարվում էին ասորեստանցի եղբայրների հետնորդներ: Կարելի է մտածել, որ Խլաթի իշխանի սպանությունը Սանասանի կողմից Բաղդադի խալիֆայի սպանության արձագանքն է: Իսկ այս մեկն էլ իր հերթին կարծես, ոչ այլ ինչ է, քան աստվածաշնչական դրամայի ադալադված տարբերակը: Մի խոսքով, արաբական զրույցի կապը Դավթի մասին հայկական վեպի հետ ավելի քան հավանական է թվում:

Դժբախտաբար մենք չենք կարող որոշել թե որքանով է Կեղծ Վակիդին հարագատ մնացել իր բնագրին: Արաբների հետ արյունալի ընդհարումներով լեցուն հայ ավատատերերի բուռն կյանքը միշտ էլ կարող էր պոեմների ու հերոսապատումների մեկից ավելի սյուժե տրամադրել: Սակայն Վակիդիի ստեղծագործությունն այն տեսքով, ինչ մեզ հասել է, կարծես թե ձևա-

վորվել է հատկապես IX դարի իրադարձությունների ազդեցության ներքո, չնայած, որ այն ներառել է ավելի ուշ ժամանակաշրջաններին վերաբերող փաստեր ևս:

IX դարի կեսերին Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ ապստամբություն բռնկվեց: Այն բոցավառվեց Սասունի ու Խուրի լեռներում: Բնակիչները հարձակվեցին արաբ կառավարիչ Յուսուֆի վրա և իրենց վրեժն առան, սպանելով նրան իր նենգության համար: Նա խաբեությամբ Խլաթ էր կանչել նրանց իշխան Բազարատին, իբր բանակցություններ վարելու՝ իշխանությունը նրան վստահելու համար, բայց իրականում ձերբակալել էր և ուղարկել Սամառա խալիֆային: Այդ իրադարձությունների ականատես հայ պատմիչը (11) լսել է, որ ապստամբության կազմակերպիչը և արաբ պաշտոնյայի սպանության հեղինակը Հոնան (Հովնան) իշխանն էր՝ ծագումով Խուրից, հավանաբար Բազարատի ստորականներից մեկը:

Թվում է, թե նա իշխան Հովնանն է, որ Սասունցի Դավիթ ղյուցազնավեպում իր անդրադարձումն է գտել Չենով մականունով Օհանի կերպարում: Մականունը շատ բնորոշ է նրա պատմական դերի՝ ապստամբություն հրահրողի, համար և այդ դերը նրանն է մնացել ժողովրդական ղյուցազնավեպում. նա է, որ գոռում է վտանգի պահին և նրա կանչին շտապում են Սասնա տան զավակները:

Ապստամբությունը ճնշելու համար խալիֆան ուղարկում է իր զորավարներից մեկին՝ մի մեծ զորքի գլուխն անցած թուրք Բուղային: Գործելով Յուսուֆի հետևությամբ Բուղան կարողանում է ամենահայտնի իշխան-իշխանուհիներին ծուղակը գցել և ուղարկել Սամառա:

Առաջին զոհը՝ Տարոնի իշխան Բազարատը, ստիպված ուրանում է իր կրոնը: Նրա քույրը կինն էր Արզնի մահմեդական իշխան Մուսայի, որը զինված ընդհարման մեջ էր մտել իր աներձագ Բազարատի հետ, սակայն ապստամբության ժամանակ նա միացավ հայերին՝ արաբների դեմ նրանց պայքարում: Բուղան նրան ևս ձերբակալում և ուղարկում է խալիֆայի մոտ:

Բազարատի որդիներից մեկի անունը Դավիթ էր. նա ամուսնացած էր Արծրունյաց մի իշխանուհու, Աշոտի դստեր՝ Մարիամի հետ: Որքան էլ գայթակղիչ թվա, այնուհանդերձ, նա չի կարող նույնացվել Դավթի՝ ղյուցազնավեպի հերոսի նախատիպին: Այն ամենը, ինչ մենք գիտենք նրա մասին մեզ իրավունք չի տալիս նրան արժանացնելու նման պատվի:

Անվան ընդհանրությունից բացի, կարծես թե այլ ոչինչ չի կապում պատմական Դավթին էպիկականի հետ, եթե իհարկե ինքը՝ էպիկական Դավիթը, հուշված չէր աստվածաշնչական քազավորի կերպարով:

Այնուհանդերձ, կա մի հանգամանք, որը մտորումների առիթ է տալիս: Դավիթ իշխանի ամուսնությունը Արծրունյաց իշխանուհու հետ արդյո՞ք

պատմական հենքը չէ այն ամենի, ինչ մենք գիտենք էպոսից Աբամելիքի՝ Դավթի հոր, վերաբերյալ, որն իբր ամուսնացել էր Կապուտկողի թագավորի դստեր հետ: Կապուտկող է կոչվում այժմ Վանա լճի հարավային մասում գտնվող մի հրվանդան, որը համարյա թե հարում է Արծրունյաց տան տիրույթներին: Կարելի՞ է արդյոք Կապուտկողի թագավորի դստերը դիտել որպես Մարիամի մի աղոտ վերհուշ: Այդ դեպքում Կապուտկողի թագավորը կնույնանա Աշոտ Արծրունու՝ Բագարատ Տարոնացու ժամանակակցի ու դաշնակցի, հետ: Այդ կերպ Դավիթը կդառնա ասորեստանցի եղբայրների հետնորդներից մեկը, քանի որ Արծրունիների տոհմը հավակնում էր այդ ծագմանը:

Դավիթ իշխանի որդին ամուսնացել էր Աշոտ Բագրատունու եղբոր՝ Շապուիի, դստեր հետ: Աշոտի գահանիստ քաղաքը Բագավանն էր, Ախուրյանի ու Արաքսի միախառնման տեղում: Կարելի է ընդունել, որ Կաղզմանի ամիրան Բագավանի տիրոջ խեղաթյուրված անդրադարձումն է, ինչպես նրա դուստր Խանդութը՝ Դավթի որդու հետ ամուսնացած, Բագարանի իշխանուհու պատճենը: Այժմյան Կաղզմանը, որը գտնվում է հին Բագավանից ոչ հեռու, նույն իշխանության սահմաններում, ճշգրտորեն ներկայացնում է Դավթի որդու կնոջ ծննդավայրը:

Պարզ է դառնում, որ «Սասունցի Դավիթ» դյուցազնավեպի հենքն են հանդիսացել պատմական այն իրադարձությունները, որոնց ամենախոր արմատները առկա են IX դարի քաղաքական շարժումների մեջ: Հասկանալի է, որ դարերի ընթացքում այն փոփոխություններ է կրել, հաջորդած անկայուն և փոփոխական ժամանակաշրջաններին: Այն ընդգրկել է նաև XI դարին վերաբերող առանձին փաստեր:

Բագրատունիների Տարոնի շրջանում գտնվող իշխանության անկումից հետո Մամիկոնյանների մարտական տոհմի վերջին արծիվներին մենք հանդիպում ենք բուն դրած Սասնա բարձունքներում և շրջակա տիրակալների դեմ մշտական պայքարի մեջ: Նրանցից մեկը Թոռնիկն էր: Նա նշանավոր էր դարձել Փիլարտոսի դեմ պայքարելով, որն ի դեպ, նույնպես հայ էր, բայց քաղկեդոնական, հետևաբար՝ Մամիկոնյանների թշնամին: Ռոմանոս IV Դիոգենեսի 1071 թ. պարտությունից հետո, Փիլարտոսը իրեն անկախ հռչակեց ու ընդարձակ մի իշխանություն հիմնեց, որը տարածվում էր Մելիտենեից մինչև Ուտիա և Ռոմանոպոլսից (Բալու) մինչև Մարաշ:

1165 թ. Սասունում գրված մի Ավետարանի հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ Թոռնիկի թոռան անունը Վիգենն էր: Բայց չէ՞ որ Սասունցի Դավթի հինգ եղբայրներից մեկը կրում էր հենց Վիգեն անունը: Նրանց նույնացումը ինքնաբերաբար է առաջանում:

Դավթի մյուս եղբոր անունը Ճնճղափոքրիկ է: XI դարում Վասպուրա-

կանի իշխաններից մեծ համբավ էին վայելում Խաչիկը և նրա երեք որդիները՝ Հասանը, Ճնճղուկն ու Իշխանը։ Նրանց ժամանակակից պատմիչը նկարագրում է այդ իշխանների քաջությունն ու սխրանքները արդարև էպիկական ոգով։ Խաչիկի որդիները առիթ էին ունեցել կռվելու արևմտյան ճակատում, կայսրության բանակի շարքերում։

Մոտ 1100 թ. ոմն Յինցուլուկ (Τζιντζουλούκης) Լավոդիկեա քաղաքի կառավարիչն էր։ Նրա անունը Անդրոնիկոս էր¹։ Մեկ այլ Յինցուլուկի հանդիպում ենք 1150 թ., որպես Բրանիցովայի զորավար²։ Դրանք հայեր են ու Խաչիկի ընտանիքի հետնորդները։ Անկասկած սխալված կլինենք, եթե էպոսի Ճնճղափոքրիկի անձի մեջ Խաչիկի որդուն չտեսնենք։ Այս անունը հայերեն նշանակում է «փոքրիկ ճնճուղ», նույնը, ինչ և Յինցուլուկ՝ հայերեն փաղաքշական ձևը «ճնճուղ»-ից՝ «ճնճղուկ»։

Նույն ժամանակաշրջանում Ուռհայում մի նշանավոր հայ ընտանիք կար՝ Արջքթոնք (այսինքն՝ «արջի քթով») անունով։ Այդ ընտանիքին պատկանող երեք եղբայրները՝ Արջուկը, Իշխանն ու Թեոդորոսը, մոտ 1083 թ. զոհ գնացին Փիլարտոսի չարանենգությանը։ Ուռհա քաղաքը Սմբատի կառավարչությունից խլելու նպատակով, Փիլարտոսը հարձակվեց նրա վրա և ի թիվս այլոց ձերբակալեց երեք եղբայրներին, որոնցից Արջուկին սպանեց, իսկ մյուս երկուսին գերեվարեց Մարաշ։ Հենց այդ Արջուկն է, որ նույն անվան տակ հիշատակված է Վակիդիի երկում, բայց որպես Ռուդեսի որդի։ Եթե կարելի լիներ Ռուդեսի փոխարեն Թորոս կարդալ, ապա կստանայինք Արջուկի եղբայր Թեոդորոսի անունը, որի կրճատ ձևը Թորոս է։

Վակիդին հիշատակում է Բյուզանդիային ծառայող մի հայ զորավարի ևս, որը մոտ 750 թ. պետք է որ արաբներից խլած լիներ Կալիկալա՝ հայկական Կարին (Էրզրում) քաղաքը և որի անունը Կուսանն էր։ Մասունցի Դավթի եղբայրներից մեկի անունն էր Քոռ Գուսան և նա կարող է համադրվել բյուզանդացի զորավարի հետ։

Հարկ չկա ավելի երկար զբաղվելու հայկական դյուցազնավեպի, և կամ արաբական ոռմանաիկ զրույցի պատմական վերլուծությամբ։ Այն ամենը, ինչ ասվել է, բավարար է թվում Դիզենիս Ակրիտասի ծագմանը վերաբերող խնդրի լուծման համար։

Կայսրության հայկական սահմանները հայտնվում են հենց պոենում, որպես նրա ձևավորման վայր։ Զերթվածի աշխարհագրական հորիզոնները, որպես կենտրոն ունենալով Եփրատի հովիտը, բացվում են դեպի Բաղդադ ու Եգիպտոս, ինչպես և հայկական դյուցազնավեպի մեջ։ Գլխավոր

¹ Anna Komnena, XI, 7, pp. 105-107.

² Nicetas Choniates, III, 1, p. 131.

հերոսները հայկական ծագում ունեն՝ Մուսելե, Խրիստիսեյրոս, Կարբեաս, Իռաննիկիոս, Մելենենցիս, վերջապես Վասիլ Դիգենիս:

Կայսրության բոլոր ծայրամասերից հայկական հողը հերոսական երգեր հյուսելու համար ամենաբարենպաստն էր, որքան իր աշխարհագրական դիրքով, նույնքան իր մարտական բնակչությամբ: Հայկական դյուցազնավեպը կամ արաբական զրույցը դրա ցայտուն վկայությունն է:

Ինչ վերաբերում է Դիգենիսի և Սասունցի Դավթի ընդհանրություններին, ապա դրանք ակնհայտ են (12): Նույն աշխարհագրական միջավայրը, նույն սյուժեն, որի առանձնահատկությունը կայանում է հերոսի երկածին լինելու մեջ, նույն զարգացումը մինչև որոշ մանրամասների համընկնելը:

Հունական պոեմը, ինչպես և հայկականը ծագել են IX դարին հատուկ պայմաններում ու կլանել հետագա դարերին վերաբերող իրադարձությունների աղուտ վերհուշեր: Մեկն իջել է Փոքր Հայքի սարահարթից, մյուսը՝ Սասնա լեռներից և հասել մինչև Ուռհա քաղաքը:

Եվ հենց Կիպրոս ու Բալկանյան երկրներ գաղթեցված հայերն են, որ Դիգենիսի պոեմը տարել են այդ երկրները¹:

¹ Դիգենիս Ակրիտասի հին ռուսերեն թարգմանությունը հրատարակել է Մ. Սպիրանսկին Պետրոգրադում, 1922 թվականին (13):

ը որևէ տարածում գտներ ժողովրդական լեզվի մեջ: Կ. Դյու Կամժն առաջարկում է Բագրատի մականվան համար շատ ավելի հարիր քաջատրություն. նկատելով, որ σκιά բառը գործածվում է նաև «գույն», «երանգ» իմաստով, իսկ σκιογραφείν՝ «նկարել գույներով»՝ նաև «գունավոր թելերով ասեղնագործել», նա առաջարկում է հասկանալ այս բառը իբրև «նկարիչ», «ծաղկող» (C. Du Fresne du Cange, Glossarium mediae et infimae Graecitatis, s.v. σκιαστής) [Օ. Վ.]: - Էջ 65:

10. Լևոն Իմաստասերի գիտական գործունեության և գիտական ժառանգության վերաբերյալ առավել մանրամասն տե՛ս Ե. Յ. Липшиц, Лев Математик и Константинопольский университет, տե՛ս «Византийский временник», М., т. 2, 1949, сс. 106-149, նաև նույնի՝ «Очерки истории византийского общества и культуры VIII — первой половины IX в., М.-Л., 1961, сс. 338-366»: Նաև՝ С. Mango, The Legend of Leo the Wise, տե՛ս «Зборник Радова LXV, Византолошког институт, Белград», № 6, 1960, сс. 59-93; Գ. Բ. Պետրոսյան, IX դարի ականավոր գիտնական-մաթեմատիկոս Լևոնի կյանքի ու գործունեության մասին, տե՛ս «Բնագիտության և տեխնիկայի պատմությունից», գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 1960, և հատկապես Պ. Լեմերլի դասական ուսումնասիրության համապատասխան գլուխը՝ Léon le Philosophe (ou le Mathématicien) et son temps (տե՛ս P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris, 1971, pp. 148-176): - Էջ 71:

11. Իրականում Փոսդ երկրորդ անգամ պատրիարքական աթոռը զբաղեցրել է 877-886 թվականներին: - Էջ 76:

12. Ուսումնասիրողների կարծիքով Նիկողայոս Արտավազդն իր մաթեմատիկական աշխատություններում օգտվել է նաև Ամանիա Շիրակացուց (տե՛ս Գ. Բ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկական Հայաստանում եին և միջին դարերում, Երևան, 1959, էջ 176-187): - Էջ 79:

«ԴԻԳԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍ» ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

(էջ 81)

Գրված է 1928 թ. Փարիզում: Առաջին անգամ «Les fonds historiques de l'Épopée Byzantine Digénis Akritas» խորագրի ներքո լույս է տեսել Լալայգի-զի «Byzantinische Zeitschrift» հանդեսում (1929-1930, Bd. 29-30, SS. 198-

227): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Etudes Armeno-Byzantines» հատորում (էջ 7-36): Ն. Աղոնցի բեյրության թողոնում առկա է սույն ուսումնասիրության ուսերենն ձեռագիր, անավարտ (46 էջ) մի այլ տարբերակ (տե՛ս Համագգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրոց Է, թղթածրար Ա-8):

Թարգմանությունը կատարվել է ըստ լիսաբոնյան հրատարակության:

1. «Դիգենիս Ակրիտաս» էպիկական պոեմը հայտնաբերվել է 1868 թ. Տրապիզոնի վանքերից մեկի գրադարանում՝ Ս. Իռաննիդիսի կողմից: Անդրանիկ հրատարակությունն իրականացրել են հույն պատմաբան Կ. Սաբասն ու ֆրանսիացի բանասեր Է. Լեգրանը 1875 թ. Փարիզում: - էջ 81:

2. Ցայսօր հայտնի են դյուցազներգության շուրջ 10 տարբերակ (մանրամասն տե՛ս **А. Я. Сыркин, Версии "Дигениса Акрита", см. "Дигенис Акрит", перевод, статьи и комментарии А. Я. Сыркина, М.: 1994, сс. 164-178**): - էջ 81:

3. «Դիգենիս Ակրիտաս»-ի վերաբերյալ ստեղծվել է բազմալեզու և բազմաբնույթ գրականություն: Պոեմի մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս **H. Grégoire, Digenis Akritas, N. Y., 1942**: Ի դեպ, հեղինակը հավուր պատշաճի է գնահատել Ն. Աղոնցի ավանդը գրական սույն հուշարժանի ուսումնասիրության բնագավառում: - էջ 81:

4. Դյուցազներգության հայկական աղերսները հանգամանորեն քննարկվել են Հր. Մ. Բարթիկյանի բազմաթիվ ուսումնասիրություններում՝ «Ալսքամարը և Դիգենիս Ակրիտասը», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 3; «Բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտաս» վիպերգությունը և նրա նշանակությունը հայագիտության համար», նույն տեղում, 1963, № 3; «О некоторых вопросах византийского эпоса о Дигенисе Акрите», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, № 1; «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսը և Հարավային Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդիայի կողմից», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 2 և այլն: - էջ 83:

5. Գրոտտա-Ֆերրատան Հոռմից ոչ հեռու գտնվող վանք է, որտեղ հայտնաբերվել է դյուցազներգության XIV դարով թվագրվող հնագույն տարբերակը: - էջ 84:

6. Խոսքը պարթևաց Կիննամոս բազավորի (37-38) մասին է: - էջ 90:

7. Պետրոս Սիկիլացին Վասիլ I կայսեր հանձնարարությամբ եղել է պավլիկյանների մայրաքաղաք Տիվրիկում, իննը ամիս մնացել այնտեղ և հանգամանորեն տեղեկացել շարժման պատմությանն ու գաղափարախոսությանը: Նրա գրչին է

պատկանում «Պիտանի պատմություն» խորագիրը կրող աշխատությունը, որը պավլիկյան շարժման պատմության ամենագլխավոր աղբյուրն է: - էջ 93:

8. Իրականում Գ. Սրվանձոյանցի գրի առած տարբերակը հրատարակվել է «Սասունցի Դավիթ կամ Սեերի դուռ» խորագրի ներքո: - էջ 103:

9. Առ այսօր հայտնաբերվել և գրառվել է 160 պատում, որից 70-ը հրատարակվել է: Ստեղծվել է նաև միասնական համահավաք բնագիր (տե՛ս «Սասունցի Դավիթ», Երևան, 1939): - էջ 104:

10. Տե՛ս Սեբեոս, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ Գ. Արզարյանի, Երևան, 1979, էջ 28: - էջ 110:

11. Նկատի ունի Թովմա Արծրունուն (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տաճն Արծրունեաց, աշխատասիրությամբ Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 2006, էջ 136): - էջ 112:

12. Ն. Ադոնցի դիտարկումները «Սասունցի Դավիթ» և «Դիգենիս Ակրիտաս» դյուցազներգությունների ընդհանրությունների վերաբերյալ հետազայում զարգացրեց Հր. Մ. Բարրիկյանը (մասնավորապես տե՛ս «Византийский эпос о Дигенисе Акрите и "Давид Сасунский"». Краткие тезисы докладов к конференции "Ближний Восток, Кавказ, Средняя Азия. Проблема взаимодействия культур в эпоху средневековья", Ленинград, 1972): Հետաքրքիր են նաև ռուս հետազոտող Ա. Վ. Բանկի դիտարկումները (տե՛ս Ա. Վ. Բանկ, Բյուզանդական էպոսի Դիգենիս Ակրիտասը և Սասունցի Դավիթը. - Հորեյանական ժողովածու, նվիրված էպոսի 1000-ամյակին, Երևան, 1939, էջ 103-109): - էջ 115:

13. Տե՛ս М. Н. Сперанский, Девгениево деяние, К истории его текста в старинной русской письменности: Исследования и тексты, տե՛ս "Сборник отделения русского языка и словесности АН", 1922, т. 99, № 7, сс. 134-165 [Օ. Վ.]: - էջ 115, ծան. 1: